

1974-2024

50

מאירס ג'וינט
ברוקדייל

חוסן משפחתי בשעת חירום במשפחות שבהן אדם עם מוגבלות

רותם נגר אידלמן נורית גדג' ליטל ברלב

עריכת לשון: רונית כהן בן-נון
תרגום לאנגלית (תקציר): עמי אשר
עיצוב גרפי: ענת פרקו טולדנו

עורכת ראשית: רויטל אביב מתוק

מכון מאירס ג'וינט ברוקדייל

ת"ד 3886 ירושלים 9103702

טלפון: 02-6557400

brook@jdc.org | brookdale.jdc.org.il

ירושלים | אייר תשפ"ד | מאי 2024

תקציר

אדם עם מוגבלות, ככל אדם, מושפע ממשפחתו ומשפיע עליה, ולכן המשפחה חווה יחד עימו את ההשפעות המערכתיות, החברתיות והאישיות הנובעות מן המוגבלות. יכולתה של המשפחה להתמודד עם השפעות אלו תלויה במה שמכונה "**חוסן משפחתי**": היכולת של המשפחה לעמוד באתגרי החיים. לכל משפחה מערכת של משאבים וחוזקות אשר מאפשרים לה להתמודד בהצלחה עם משברים או אתגרים מתמשכים, להתאושש ולצמוח מהם.

אפשר לדמות את החוסן המשפחתי למאזניים אשר בכף האחת מונחים האתגרים שעיימם מתמודדים אנשים עם מוגבלות ובני משפחתם, ובכף האחרת הכלים והדרכים שמסייעים להם בהתמודדותם. המטרה היא שכף הכלים תהיה כבדה מכף האתגרים ולשם כך אפשר לפתח ולטפח את החוסן המשפחתי במרוצת החיים. מצבי חירום קוטעים באחת את תחושת הרציפות ומפירים את האיזון המשפחתי. מצבים כאלו עלולים לשחוק או לערער את החוסן שבנתה המשפחה בימי שגרה, אך תהליך ההסתגלות וההתמודדות יכול גם להעצים כל אחד מן החברים בתא המשפחתי, להשפיע על היחסים ביניהם ולחזק את החוסן המשפחתי בעתיד.

מסמך זה מתאר את הצרכים של משפחות שבהן אדם עם מוגבלות שעלו עם פרוץ מלחמת "חברות ברזל", את האתגרים שלהן ואת המענים שניתנו להן בשישה חודשי מלחמה (אוקטובר 2023 עד אפריל 2024) ושסייעו להן להתמודד עם שחיקת החוסן המשפחתי, בשישה תחומי חוסן. כמו כן מתוארים מפתחות להצלחה אשר אפשרו את מתן המענים בשעת החירום ומובאות המלצות להמשך טיוב ופיתוח של מענים המיועדים למשפחות שבהן אדם עם מוגבלות, בעיתות חירום אחרות ובשגרה.

המסמך מבוסס על מידע שנאסף ב-17 ראיונות עם נציגים משרד הרווחה והביטחון החברתי ומשרד החינוך; אנשי מקצוע, ובהם נציגי ארגוני חברה אזרחית בתחום המוגבלות, אנשי חינוך העוסקים בתחום המוגבלות ובעלי תפקידים בתחום הרווחה; ובני משפחה של אנשים עם מוגבלות. כמו כן הוא מבוסס על קבוצת מיקוד שבה השתתפו בני משפחה מטפלים. המסמך כולל גם נתונים שנמסרו לצוות המחקר על ידי נציגי משרדי ממשלה וארגוני חברה אזרחית ונתונים שנאספו על ידי צוות המחקר ממסמכים רשמיים שפורסמו ברובם לאחר פרוץ המלחמה. כן מוצג מידע שנמסר בדיונים ובכנסים שנערכו בתקופה זו.

תודות

ברצוננו להודות לשותפינו בג'וינט-ישראל מעבר למגבלות, ובייחוד לתמר גבע, על הליווי והייעוץ המקצועיים במהלך כתיבת המסמך. כמו כן ברצוננו להודות לנציגי משרד הרווחה והביטחון החברתי ומשרד החינוך, נציגי ארגוני החברה האזרחית שסיפקו שירותים לאנשים עם מוגבלות ובני משפחתם במהלך המלחמה ובני משפחה של אנשים עם מוגבלות אשר שיתפו בידע שברשותם. ללא נכונותם לשתף, המחקר לא היה מתאפשר.

תוכן עניינים

1	הקדמה
3	1. צרכים ואתגרים של משפחות שבהן אדם עם מוגבלות בעת מלחמת "חרבות ברזל"
4	1.1 משאבים חומריים מספקים
8	1.2 איזון בין שגרת מטלות לשגרת פנאי
12	1.3 שגרה וכללים
14	1.4 תפיסות עולם ופרשנויות מקדמות
16	1.5 הון חברתי
17	1.6 קשר והתקשרות מיטיבים
18	1.7 סיכום
19	2. מענים לשימור ולחיזוק החוסן של משפחות שבהן אדם עם מוגבלות בעת מלחמת "חרבות ברזל"
19	2.1 נגישות למשאבים חומריים
20	2.2 נגישות לשירותים ומיצוי זכויות
21	2.3 תיאום טיפול והמשך מעקב ומתן שירות
24	2.4 פנאי והפגה
26	2.5 מידע נגיש לשעת חירום
27	2.6 סיוע רגשי ונפשי
28	2.7 רכישת מיומנויות וכלים
31	2.8 סיכום
32	3. מפתחות הצלחה, אתגרים וחסמים בעת מלחמת "חרבות ברזל", והמלצות להמשך טיוב ופיתוח של מענים המיועדים למשפחות שבהן אדם עם מוגבלות
32	3.1 המשך מעקב על ידי גורמים הנמצאים בקשר עם המשפחה בשגרה
34	3.2 גמישות והתאמות מבוססות מקצועיות
36	3.3 הפעלת פרקטיקות ומנגונים קיימים
38	3.4 שיתופי פעולה
39	3.5 הדרכת הצוותים המקצועיים
40	3.6 הדרכת בני המשפחה
42	4. סיכום
43	מקורות

הקדמה

מטפלים לא פורמליים (caregivers) הם אנשים שאינם אנשי מקצוע בתחום הבריאות והטיפול אך הם תומכים באדם אחר, בדרך כלל בבן משפחתם, לרוב ללא שכר או תגמול כספי. בשנת 2019 היו בישראל כ-1.2 מיליון אנשים (21% מכלל האוכלוסייה) שדיווחו שהם מטפלים לא פורמליים (ארזי ואח', 2023; International Alliance of Carer Organizations [IACO], 2021). מהם כ-554 אלף (10% מכלל האוכלוסייה) היו מטפלים לא פורמליים עיקריים, כלומר מטפלים שהעניקו תמיכה מהותית לקרוב משפחה (עזרה לקרוב משפחה מדרגה ראשונה; מגורים עם מקבל הטיפול; או טיפול שמצטבר ליותר מארבע שעות בשבוע), ומהם כ-349 אלף (63%) טיפלו בזקן וכ-205 אלף (37%) טיפלו באדם עם מוגבלות¹ (נגר אידלמן ואח', 2023).

אדם עם מוגבלות, ככל אדם, מושפע ממשפחתו ומשפיע עליה, ולכן המשפחה חווה יחד עימו את ההשפעות המערכתיות, החברתיות והאישיות הנובעות מן המוגבלות. יכולתה של המשפחה להתמודד עם השפעות אלו תלויה במה שמכונה "**חוסן משפחתי**": היכולת של המשפחה לעמוד באתגרי החיים. לכל משפחה מערכת של משאבים וחוזקות אשר מאפשרים לה להתמודד בהצלחה עם משברים או אתגרים מתמשכים, להתאושש ולצמוח מהם (Walsh, 2004).

אפשר לדמות את החוסן המשפחתי למאזניים אשר בכף האחת מונחים האתגרים שעיימם מתמודדים אנשים עם מוגבלות ובני משפחתם, ובכף האחרת הכלים והדרכים שמסייעים להם להתמודדותם. המטרה היא שכף הכלים תהיה כבדה מכף האתגרים (מרכז חוסן ע"ש כהן-האריס, 2023). חוסן היא תכונה שאינה מאפיינת את כלל האנשים, אלא היא תכונה שאפשר לפתח ולטפח במשך החיים (Werner & Smith, 2001). חוסן משפחתי נמדד בכך שהמשפחה מתמודדת בהצלחה עם משברים, כלומר מצליחה לצמצם את הפגיעה בתפקוד, הן של בני המשפחה כפרטים הן של המשפחה כמכלול (שידלובסקי ואח', 2022).

מלבד היכולת להתמודד בהצלחה עם אתגרים, חוסן משפחתי כרוך בהסתגלות חיובית לשינויים ולמשברים ובהעצמה של חברי התא המשפחתי. החוסן המשפחתי של משפחות שבהן אדם עם מוגבלות מסייע לבני המשפחה להתמודד עם האתגרים הנובעים מן המוגבלות ומשפר את איכות חייהם (Rolland & Walsh, 2006).

מצבי חירום קוטעים באחת את תחושת הרציפות ומפרים את האיזון המשפחתי (בר חי ואח', 2019). מצבים כאלו עלולים לשחוק או לערער את החוסן שבנתה המשפחה בימי שגרה, אך תהליך ההסתגלות וההתמודדות יכול גם להעצים כל אחד מן החברים בתא המשפחתי, להשפיע על היחסים ביניהם ולחזק את החוסן המשפחתי בעתיד (Tedeschi & Calhoun, 2004; Walsh, 2016). אחד מן הגורמים העיקריים שמשפיעים על יכולתה של משפחה להתמודד עם אתגרים שעלולים לשחוק את החוסן המשפחתי הוא נגישות לשירותים ותמיכות ויכולת לממש זכויות שמגיעות לה בשל המוגבלות (נמר-פורסטנברג ואח', 2023).

¹ מטפלים בקרוב משפחה עם מוגבלות פיזית שאינה תוצאה של גיל, עם אוטיזם, עם מוגבלות שכלית התפתחותית או עם מוגבלות נפשית. יש סוגי מוגבלויות שלא נכללו בהגדרה זו, כגון מטפלים בילדים עם לקות למידה מורכבת או הפרעת התנהגות. לכן יש לשער כי הערכה זו לוקה בחסר, בייחוד נוכח ההערכה כי בישראל יש כ-350 אלף ילדים עם מוגבלות (ברלב ואח', 2021).

מסמך זה מתאר את הצרכים של משפחות שבהן אדם עם מוגבלות שעלו עם פרוץ מלחמת "חרבות ברזל", את האתגרים שלהן ואת המענים שניתנו להן בשישה חודשי מלחמה: אוקטובר 2023 עד אפריל 2024 (להלן: עת המלחמה) וסייעו להן להתמודד עם שחיקת החוסן המשפחתי, בשישה תחומי חוסן. כמו כן מתוארים מפתחות להצלחה אשר אפשרו את מתן המענים בשעת החירום ומובאות המלצות להמשך טיוב ופיתוח של מענים המיועדים למשפחות שבהן אדם עם מוגבלות, בעיתות חירום אחרות ובשגרה.

המסמך מבוסס על מידע שנאסף ב-17 ראיונות עם נציגים ממשרד הרווחה והביטחון החברתי (להלן: משרד הרווחה) וממשרד החינוך; אנשי מקצוע, ובהם נציגי ארגוני חברה אזרחית שסיפקו שירותים לאנשים עם מוגבלות ובני משפחתם במהלך המלחמה, אנשי חינוך העוסקים בתחום המוגבלות ובעלי תפקידים בתחום הרווחה; ובני משפחה של אנשים עם מוגבלות. כמו כן הוא מבוסס על קבוצת מיקוד שבה השתתפו בני משפחה המטפלים באדם עם מוגבלות או בזקן (בשל מוגבלות, קושי או מחלה שנובעת מגיל מבוגר).

המסמך כולל גם נתונים שנמסרו לצוות המחקר על ידי נציגי משרדי ממשלה וארגוני חברה אזרחית ונתונים שנאספו על ידי צוות המחקר ממסמכים רשמיים שפורסמו ברובם לאחר פרוץ המלחמה. כן מוצג מידע שנמסר בדיונים ובכנסים שנערכו בפרק זמן זה.

1. צרכים ואתגרים של משפחות שבהן אדם עם מוגבלות בעת מלחמת "חרבות ברזל"

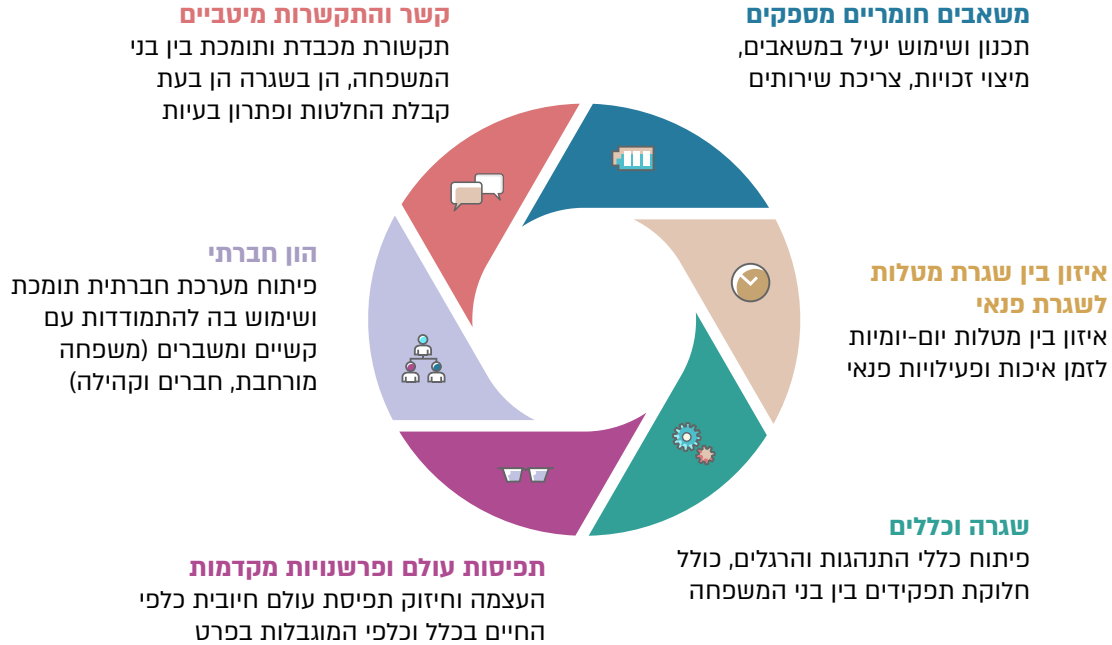
המלחמה שפרצה בשבעה באוקטובר 2023 הותירה את כלל אזרחי מדינת ישראל במצב של אי-ודאות ביטחוני, כלכלי, חברתי ואישי (מרכז טאוב, 2023). מצב החירום, פינויים של מאות אלפי ישראלים מבתיים והקמת שירותי חירום אזרחיים וממשלתיים הדגישו את הצורך הנרחב בפתרונות מידיים, בצד הצורך בתכנון אסטרטגי הנדרש לפתרונות לטווח הארוך.

לאנשים ולילדים עם מוגבלות יש צרכים רבים ומגוונים אשר מושפעים מסוג המוגבלות ומנסיבות חייהם (נמר-פורסטנברג ואח', 2023). בזמני חירום ומשבר, כמו במלחמה, מתעוררים בקרב משפחות של אנשים עם מוגבלות צרכים נוספים, מלבד האתגרים שעיימם הם מתמודדים בחיי היום-יום. יתרה מכך, הטיפול בבן משפחה עם מוגבלות משפיע על המטפלים בתחומי חיים שונים. למשל, בשגרה מצב הבריאות הפיזית והנפשית של המטפלים באדם אחר טוב פחות ממצב הבריאות של אנשים שאינם מטפלים באדם אחר, וכך גם מצבם התעסוקתי והכלכלי (משרד ראש הממשלה, 2021; נגר אידלמן ואח', 2023). מכאן שהמשאבים העומדים לרשותם לצורך התמודדות בשעת חירום הם פחותים (ברלב ואח', 2023).

כדי לספק מענים מתאימים בשעת חירום למשפחות שבהן אדם עם מוגבלות, חשוב ללמוד ולהבין לעומק את האתגרים הייחודיים שעיימם מתמודדים אנשים עם מוגבלות ובני משפחתם בעיתות חירום ואת האופן שבו עלולים אתגרים אלו לשחוק את החוסן המשפחתי.

משרד הרווחה וג'וינט-ישראל פיתחו מודל חוסן משפחתי ובו ארבעה רכיבים עיקריים וכמה רכיבי משנה (שידלובסקי ואח', 2022). בשנת 2022, משרד הרווחה, מינהל מוגבלויות; משרד הבריאות, אגף בריאות הנפש; משרד החינוך, האגף לחינוך מיוחד וג'וינט ישראל מעבר למגבלות קיימו תהליך משותף ובמהלכו אפיינו את השירותים שמטרתם קידום ושימור חוסן ופיתחו מודל בן חמישה רכיבים להערכה ולקידום חוסן משפחתי. בשנת 2023 עדכן צוות המחקר במכון ברוקדייל את המודל ואישר אותו מול הגורמים שהיו מעורבים בפיתוחו. התרשים שלהלן מציג את המודל המעודכן שפיתח צוות המחקר – **מודל חוסן משפחתי יישומי** ובו שישה רכיבים:

מודל חוסן משפחתי יישומי

1.1 משאבים חומריים מספקים

חוסן משפחתי מתבטא ביכולת של משפחות לתכנן תכנון מיטבי את השימוש במשאבים החומריים שעומדים לרשותן, כמו תמיכות, מענים וזכויות המגיעות להן, וכן במשאבים משפחתיים כלכליים, כגון הכנסות וחסכונות². בשעת חירום יש משאבים חומריים נוספים שהם הכרחיים לשמירה על חוסנו האישי של האדם עם המוגבלות ועל חוסנם של בני משפחתו, כדוגמת נגישות המרחב מוגן, רכישה בטוחה של מוצרי יסוד ותרוכפות ופינוי למקום מגורים בסביבה בטוחה.

עם פרוץ המלחמה עלה קושי בנגישות למשאבים חומריים ממגוון סוגים:

1. משפחות רבות נזקקו לדיור חלופי ולהנגשה של המרחב המוגן. משפחות המתגוררות באזורי העימות נאלצו להתפנות מבתיהן ולעבור לדיור זמני במקום שאינו מוכר (צ'אצ'אשווילי-בולטין ותלמי-כהן, 2023). מלבד זאת יש משפחות אשר בביתן או בקרבת מקום מגוריהן לא נמצא מרחב מוגן, ועל כן הן נדרשו לעזוב את בתיהן ([דין ועדת העבודה והרווחה בכנסת, 31 באוקטובר](#)).

² לפי ההגדרה של חוסן, כפי שהתקבלה בדיון שנערך בשנת 2022 שהשתתפו בו נציגים מג'וינט-ישראל מעבר למגבלות; משרד הרווחה, מינהל מוגבלויות; משרד הבריאות, אגף בריאות הנפש; משרד החינוך, האגף לחינוך מיוחד.

[2023](#)). פינני זה הביא לקשיים רבים במיוחד עבור אנשים עם מוגבלות ובני משפחותיהם. מן הראיונות עם אנשי מקצוע עלה בין היתר כי היה צורך למצוא דיור חלופי נגיש לאנשים עם מוגבלות פיזית וחושית וכי התעוררו קשיי יסות וחרדה בקרב חלק מן האנשים עם מוגבלות בעקבות מעבר למקום לא מוכר ומפגש עם אנשים זרים. משפחות רבות פנו לקבלת סיוע באיתור או מימון של דיור חלופי. לדוגמה, [החמ"ל הסגול](#) טיפל בכ-220 פניות לקבלת סיוע זה; ו[האפוד הסגול \(נגישות ישראל\)](#) טיפל עד אמצע נובמבר 2023 ב-784 פניות לקבלת סיוע זה (מהן סופק מענה ל-222 משפחות) (ברלב ואח', 2023).

2. אנשים עם מוגבלות ובני משפחותיהם נתקלו בקושי בשינוע ובהספקת מזון וציוד. קושי בהגעה למרחב המוגן בפרק הזמן שהגדיר פיקוד העורף עלול לפגוע בתחושת הביטחון האישי ולהוביל להימנעות מיציאה מן הבית. במקרה כזה אדם עם מוגבלות יזדקק לסיוע בהשגת מצרכים וציוד ולהפגת בדידות. פניות אל מוקדי החירום שיקפו צורך זה: מתחילת המלחמה ועד אמצע נובמבר 2023, האפוד הסגול (נגישות ישראל) נתן מענה ליותר מ-300 אנשים עם מוגבלות שנתרו בביתם ודאג להספקת מענה לצורכיהם לאורך זמן, טיפל בכ-100 פניות להספקת ציוד, ביגוד, תרופות וכדומה וסיפק כ-2,000 מנות מזון למפונים; לחמ"ל הסגול הגיעו יותר מ-250 פניות להספקת מזון, כ-150 פניות להספקה של ציוד רפואי או תרופות וכ-50 פניות לשינוע ולהסעות; למוקד 118 של משרד הרווחה הגיעו עד סוף חודש נובמבר 2023 164 פניות מאנשים עם מוגבלות, ועיקרן נגעו לסיוע ברכישת מזון ותרופות או לפינוי לבתי מלון ונוכשוניים. מדיווחים של נציגי עמותות שראוינו עלה כי בחודש הראשון למלחמה התקבלו בקשות רבות לקבלת מזון, ביגוד ומוצרים נוספים, אך עם הזמן בקשות אלו פחתו, ויש יותר בקשות לקבלת סיוע כלכלי (ברלב ואח', 2023).

3. היו שנזקקו להספקה מחודשת של ציוד רפואי, אביזרי עזר או טכנולוגיה מסייעת משום שהציוד שלהם לא הועבר יחד איתם למקום שאליו פונו או משום שהוא ניזוק, אבד או התכלה. לדוגמה, מן הראיונות עלה כי אל המרכזים החינוכיים-טיפוליים לתלמידים כבדי שמיעה וחרשים הגיעו פניות של הורים לילדים עם מוגבלות שפוננו מבתיהם ושמשירי השמיעה שלהם ניזקו או נשכחו. כן דווח בראיונות כי בעמותות המספקות שירות וסיוע למבוגרים עם מוגבלות בשמיעה ולחירשים התקבלו פניות דומות להספקת מכשירי שמיעה מפני שאלו אבדו בזמן הריצה לממ"ד או הפינוי למקום המגורים החלופי.

כאמור **חוסן משפחתי מתבטא ביכולת של משפחות לתכנן תכנון מיטבי את השימוש במשאבים החומריים ולמצות את זכויותיהן**. בשגרה, אנשים עם מוגבלות ובני משפחתם נתקלים בחסמים מסוגים שונים כאשר הם מבקשים לצרוך שירותים, החל במחסור בכוח אדם מקצועי והמתנה ממושכת לתורים, המשך בזמינות השירותים, וכלה בחסמים הקשורים לתשתיות מידע לקויות ולתיאום-חסר בין גורמים המספקים שירותים. בצד חסמים אלו יש מאפיינים ומשאבים משפחתיים הקשורים בהתנהלות המשפחה וביכולתה לצרוך שירותים, כמו מצב חברתי-כלכלי, השכלת ההורים ואזור מגורים (נמר-פורסטנברג ואח', 2023). בחודשי המלחמה הראשונים נרשמה ירידה ניכרת באיכות חייהן של משפחות שבהן ילד עם מוגבלות בכל הקשור לתמיכה משירותים (רוט ואח', 2024). אף שירידה ניכרת בתמיכה משירותים אפיינה את כלל האוכלוסייה, היא השפיעה ביתר שאת על משפחות המתמודדות גם בשגרה עם אתגרים הקשורים לעומס הטיפול ועם חסמים בצריכת שירותים.

חסם מרכזי לשימוש מיטבי במשאבים חומריים, בשגרה ובחירום, הוא חוסר הסדרה מערכתית של קבלת מידע. הספקת שירותים למשפחות שבהן אדם עם מוגבלות היא תחום המבוזר בין גופים רבים גם בשגרה. ביזור זה יוצר קושי באיתור ובהבנה של השירותים הקיימים ובקבלת מענה אינטגרטיבי ומושכל. משפחות שבהן אדם עם מוגבלות נדרשות להתמודד עם מידע רב על המענים שהוא זקוק להם כדי לקבל טיפול מתאים ומיטבי ועל המענים לכלל בני המשפחה. משפחות יכולות לפנות למגוון רחב של גורמים לייעוץ והכוונה: לאיש הוראה במסגרת החינוך של ילדם; למידע מקוון באתרים ייעודים של משרדי הממשלה (לרבות פורטל הורים), באתר "[כל זכות](#)" או בחיפוש חופשי באתרים שונים; למוקדי מידע וסיוע, כגון המוקד של משרד הרווחה ([קו 118](#)) או של נציבות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות ([קו 6763*](#)); לקבוצות הורים ברשתות החברתיות; למגזר השלישי ועוד (נגר אידלמן ואח', 2024). זאת ועוד, יש משרדי ממשלה שהגדירו גורם שתפקידו לשמש מתכלל עבור האדם עם מוגבלות ומשפחתו: עובדת סוציאלית במשפחות המוכרות על ידי משרד הרווחה; אשת מקצוע ממשרד החינוך במשפחות שבהן ילד הזכאי לשירותי חינוך מיוחד; או מתאם טיפול במשפחות שבהן בן משפחה הזכאי לתוכנית שיקום ממשרד הבריאות. עם זאת כל בני המשפחה הביעו בראיונות צורך בקבלת מענה כוללני ואינטגרטיבי תחת קורת גג אחת, הן מבחינת תחומי חיים הן מבחינת ריכוז המידע. בהיעדר גורם מתכלל בין-משרדי באחריות המדינה שיספק מידע למשפחות שבהן אדם עם מוגבלות, הן נדרשות לבצע בקביעות חיפוש וחקירה של מידע שמשתנה מעת לעת, למשל כאשר מצב בריאותו של האדם עם המוגבלות משתנה (נמר-פורסטנברג ואח', 2023). אחד מן בני המשפחה שרואיינו תיאר את התחושה של מחסור במידע וקושי במיצוי זכויות:

” אין שום דבר שמיידעים אותך. אתה צריך קודם כל לדעת על הדברים, ואחר כך מגיע השלב של להשיג את הדברים” (בן משפחה)

בתקופת משבר אתגר זה מתגבר בשל ריבוי מידע והנחיות לשעת חירום. במסגרת שולחן עגול בין-מגזרי שיזמה נציבות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות בתקופת משבר הקורונה, זוהו אתגרים הנובעים מריבוי ערוצי מידע, כמו הצורך של אנשים עם מוגבלות להתנהל עם מידע רב ומשתנה מדי יום ביומו ומול הנחיות מעשיות רבות כיצד לנהוג במצב של חוסר במידע ספציפי רלוונטי בעבורם כאנשים עם מוגבלות, ובאיזה אופן ללקט מידע ממקורות מגוונים כדי לקבל תמונה מקיפה (נסים, 2022). קשיים אלו צפו שוב בימי המלחמה הנוכחית.

לאחר פרוץ המלחמה פותחו מענים ייעודיים לבני משפחה שנוספו לאלו הקיימים בשגרה, חלק מן המענים וממוקדי הסיוע יועדו לכלל האוכלוסייה וחלקם יועדו לאנשים עם מוגבלות. מן הראיונות עלה כי פיתוח מענים ויוזמות סיוע רבות בפרק זמן כל כך דחוק יצר בלבול בקרב המשפחות, והן התקשו לאתר את הגורמים הרלוונטיים לצורכיהם ולהחליט למי מהם לפנות. נוסף על כך הארגונים שנותנים מענים בשגרה התקשו לעדכן את אתרי האינטרנט שלהם, ובמקרים רבים חיפוש יזום של מידע ברשת לא הצליח לספק את המידע הנדרש (ברלב ואח', 2023).

הקושי בנגישות לשירותים ובמיצוי זכויות בא לידי ביטוי במספר הפניות והתלונות של משפחות שבהן אדם עם מוגבלות לעזרה בתחומים אלו. למשל, מתחילת המלחמה ועד אמצע נובמבר 2023 הגיעו למוקד אלו"ט כ-1,200 פניות (כ-40% מן הפניות למוקד בתקופה זו) לקבלת סיוע במיצוי זכויות ובהתנהלות בשגרת המלחמה, וארגון "[בזכות](#)" קיבל פניות רבות לקבלת מידע על זכויות בשעת חירום (ברלב ואח', 2023).

סיוע במיצוי זכויות ושירותים ניתן פעמים רבות במסגרת שירות "תיאום טיפול", שבו מתאם טיפול בונה יחד עם מקבל השירות תוכנית אישית מותאמת ולאחר מכן מלווה אותו ביישומה. בתכנון וביישום מושם דגש במיצוי הזכויות המגיעות למקבל השירות, במיצוי משאביו האישיים, המשפחתיים והקהילתיים ובחיזוק יכולותיו האישיות (כמו תחושת מסוגלות, סנגור עצמי והקניית כלים לניהול תמיכות) (נגר אידלמן ואח', 2023). גם בעת שגרה, בני משפחה של אנשים עם מוגבלות העלו את הצורך בקיומו של גורם מקצועי – מתאם טיפול – אשר ילווה את המשפחה ויסייע בתכלול מגוון ההיבטים הקשורים בטיפול באדם עם מוגבלות, לרבות הבנת הצרכים הייחודיים שלו ושל יתר בני המשפחה כמכלול, איתור גורמים שאליהם אפשר לפנות לסיוע, ועזרה ברוקרטיה ותיווך בפנייה לגורמים אלו (נמר-פורסטנברג ואח', 2023). היעדר גורם מתכלל המלווה את המשפחה מורגש ביתר שאת בשעת חירום המאופיינת בחוסר בהירות באשר לגורמים שאליהם המשפחות יכולות לפנות לסיוע ובתחומי האחריות של כל אחד מספקי השירותים (ארנון-שרעבי, 2023).

נוסף על היעדרו של גורם מתכלל, משפחות שבהן אדם עם מוגבלות הציפו בראיונות ובקבוצת המיקוד את הקושי שלהן לקבל סיוע בשל **מחסור במענים זמינים**, גם בשגרה אך עוד יותר לאחר פרוץ המלחמה. קושי זה נובע מכך שבעת מלחמה זמינות המענים נמוכה יותר – עובדות סוציאליות שעבודתן הוסבה להתמקדות במצב החירום, זמינות נמוכה לתורים לרופאים ולבדיקות רפואיות, קושי להמשיך ולקבל שירותי רפואה עד הבית ועוד. כך תיאר בן משפחה מטפל את תחושתו בעת המלחמה:

” התחושה היא שכל המערכות מתוחות עד הקצה, והן מנותבות לטובת המאמץ המלחמתי נגיד את זה ככה ושוכחים שיש פה עדיין לא מעט אנשים שהם בעורף ש... נלחמים את מלחמתם שלהם... מרוב ייאוש אתה אומר כאילו יש בכלל טעם לנסות לפנות? מישהו בכלל ייתן לך את העזרה והסיוע? אתה מרים ידיים” (בן משפחה)

מן הראיונות עם אנשי המקצוע עלה כי יש מחסור בשירותים ייעודיים ומותאמים לבני משפחה של אדם עם מוגבלות. חלק ניכר מן השירותים נותנים מענה לאנשים עם מוגבלות עצמם אך לא לבני משפחתם. בני משפחה שזקוקים לסיוע (למשל, סיוע נפשי) לעיתים מופנים למענים המיועדים לכלל האוכלוסייה, אך אלו אינם תואמים בהכרח לצרכיהם, שכן נדרשת עזרה הכוללת התייחסות להתמודדות של המשפחה כולה עם המוגבלות ועם השפעותיה בשעת החירום.

יתרה מכך, יש **שונות במדיניות ובמענים** שניתנו למשפחות שבהן אדם עם מוגבלות בעת המלחמה **בין רשויות מקומיות**. לדוגמה, אין אחידות מבחינת היקף שעות הלימוד במסגרות החינוך, היקף הטיפולים הפרה-רפואיים וקיומן של הסעות (איצקוביץ', 2023; וייסבלאי, 2023). מן הראיונות עלה כי יש הבדלים ביכולת של הרשויות המקומיות השונות לשבץ תלמידים מפונים במסגרות חינוך קיימות או בנכונות להכיר במשפחות אשר התפנו מרצון כמשפחות מפונות הזכאיות לשירותים מהן. הנגישות של משפחות שבהן אדם עם מוגבלות למענים תלויה אפוא במקום המגורים, והיעדר ההסדרה במדיניות ארצית ברורה מניב הבדלים בהיקף המענים שעומדים לרשותן ובאיכותם.

חסם נוסף שהפך בולט יותר בשעת חירום מבעת שגרה הוא **קושי בנגישות למענים מקוונים**. בשל המלחמה עברה הספקת חלק מן השירותים (כגון שירותי בריאות וחינוך) לפלטפורמה מקוונת. בני משפחה של אנשים עם מוגבלות הם גורם מתווך בעל

השפעה רבה בתהליך גיבוש האוריינות הדיגיטלית של בן המשפחה שבו הם תומכים. הכשרתם לעניין והפקדת כלי עזר מותאמים בידיהם הם שלב חיוני בהטמעת השימוש בכלים דיגיטליים בקרב אנשים עם מוגבלות (הרקוביץ-אמיר ואח', 2023). 86% מן המטפלים הלא-פורמליים באדם עם מוגבלות (לרוב בני משפחה) השתמשו באינטרנט (באמצעות הטלפון או המחשב) בשנת 2019, בדומה ל-87% מן הלא-מטפלים. עם זאת בני 35-64 שטיפלו באדם עם מוגבלות השתמשו פחות באינטרנט מבני גילם שטיפלו בזקן; פער זה עשוי להקשות עליהם למצות את היתרונות האפשריים של האמצעים הטכנולוגיים לצורך טיפול ונגישות למענים (נגר אידלמן ואח', 2023).

המחסור בשירותים זמינים, בשגרה ובחירום, חמור יותר באוכלוסייה הערבית. ערבים עם מוגבלות מודרים פעמיים (עבאס, 2011): פעם אחת בשל היותם חלק מקבוצת מיעוט ערבית המתאפיינת במצב כלכלי ירוד מזה של האוכלוסייה היהודית (המוסד לביטוח לאומי, 2016; Khoury & Krumer-Nevo, 2022), במחסור בהספקת שירותים ציבוריים ובחוסר נגישות פיזית ושפתית לשירותים הקיימים, ופעם שנייה בשל היותם אנשים עם מוגבלות. מחקרים קודמים שבחנו את מצב השירותים הציבוריים לאנשים עם מוגבלות באוכלוסייה הערבית העידו על פערים ניכרים בין יהודים לערבים בהיקף שירותי הרווחה, הבריאות והחינוך (נאון ואח', 2000; סופר-פורמן ואח', 2021).

נוסף על כך רבים מן המוקדים ואתרי האינטרנט המספקים מענים לשעת חירום אינם מונגשים בשפה הערבית. גם בעת שגרה האוכלוסייה הערבית ככלל נוטה פחות לצרוך שירותים דרך האינטרנט, כגון שירותי ממשל דיגיטליים. הסיבות לכך הן, בין היתר, רמת אוריינות דיגיטלית נמוכה מזו של האוכלוסייה היהודית וקשיי שפה. שתי הסיבות הן חסם הניצב בפני אנשים עם מוגבלות מן האוכלוסייה הערבית ובני משפחותיהם לקבלת מידע חיוני המתפרסם באמצעים מקוונים הן בשגרה הן בשעת חירום (מבקר המדינה, 2023).

1.2 איזון בין שגרת מטלות לשגרת פנאי

חוסן משפחתי תלוי במידה שבה בחיי המשפחה יש שגרה של מטלות ושגרה של זמן איכות ופעילויות פנאי משותפות (להלן: שגרת פנאי) לחידוש כוחות ולכידות משפחתית. שגרת פנאי באה לידי ביטוי בקיומם של זמן משפחה, כמו זמן קבוע ופעילויות פנאי קבועות ומשותפות; זמן ותקשורת זוגיים קבועים; שגרת אירועים, טקסים וארוחות משותפות; זמן איכות זוגי, וזמן הורה-ילד (שידלובסקי ואח', 2022). גם במצבי שגרה משפחות שבהן אדם עם מוגבלות צריכות להתמודד עם ריבוי משימות, והן חוות לעיתים קרובות עומס טיפולי ורגשי ועומס כלכלי (נמר-פורסטנברג ואח', 2023).

עם פרוץ המלחמה הופר האיזון בין שגרת מטלות הטיפול לשגרת פנאי, ועקב כך החריפה תחושת העומס בקרב משפחות שבהן אדם עם מוגבלות. בני משפחה נאלצו להתמודד בכמה זירות, ויש שכרעו תחת נטל הטיפול והתקשו להתפנות ולהגיש את מכלול הסיוע הנדרש לילד או לבוגר עם מוגבלות (הוזמי, 2023). בחודשי המלחמה הראשונים נרשמה ירידה ניכרת באיכות חייהן של משפחות שבהן ילד עם מוגבלות במגוון תחומים, בעיקר בתחום הפנאי ובתחום הלימודים, העבודה או הקריירה (נוסף על תחום התמיכה משירותים) (רוט ואח', 2024).

הפכת האיזון נבעה בעיקר משלושה שינויים שהתרחשו עם פרוץ המלחמה:

1. הפסקת הפעילות במסגרות לילדים ובוגרים עם מוגבלות

בעיתות מלחמה יש לרוב פגיעה במערכת החינוך. מערכת החינוך המיוחד נפגעת בדרך כלל אף יותר, וחזרתה לשגרה היא איטית ומצומצמת יותר מזו של מסגרות החינוך הרגיל (Battle, 2015). גם בישראל, עם פרוץ המלחמה הופסקו הלימודים בכלל בתי הספר וגני הילדים ברחבי המדינה. משרד החינוך השקיע מאמצים בחזרה לשגרה, ובהדרגה שבה לפעילות מערכת החינוך, ובכללה מערכת החינוך המיוחד. לפי דיווחי משרד החינוך, נכון ל-23 באוקטובר 2023 נפתחו 57% מכלל גני החינוך המיוחד; 70% מכלל בתי הספר לחינוך מיוחד; ו-34% מכיתות החינוך המיוחד בבתי ספר רגילים (וייסבלאי, 2023). שלושה שבועות מאוחר יותר, ב-15 בנובמבר 2023, דיווח משרד החינוך כי פתוחים ללמידה פיזית כ-90% מכלל גני החינוך המיוחד; 93% מבתי הספר לחינוך מיוחד; וכ-70% מכיתות החינוך המיוחד בבתי ספר רגילים (רבינוביץ ווייסבלאי, 2023). ילדים עם מוגבלות נתקלו באתגרים ייחודיים שהקשו עליהם להשתלב בחזרה בשגרה במסגרות החינוך: (1) אתגרים בהסדרת הסעות למסגרות החינוך (או מתן שיפוי ברשויות המקומיות שבהן אין הסעות); ו-(2) היעדר פתרון מותאם לתלמידים המתקשים להתפנות למרחב המוגן במסגרות החינוך ולכן נאלצו להישאר בביתם (איצקוביץ, 2023; וייסבלאי, 2023).

בשל המלחמה נסגרו גם מסגרות של בוגרים עם מוגבלות. **מוסדות שיקום למתמודדי נפש** נסגרו בשל חוסר בצוותים מקצועיים. בחלק מן המקרים הדיירים חזרו אל בית משפחתם, אך אלו לא היו ערוכות לכך (אורן, 2023).

כמו כן נסגרו **מקומות תעסוקה** המיועדים לבוגרים עם מוגבלות. לפי דיווח משרד הרווחה, עם פרוץ המלחמה נעשתה פעילות ענפה למען החזרת עבודת המסגרות והשירותים של המשרד; בתחילת המלחמה חלק מן הפעילויות ניתנו במקוון, ולאחר כשבועיים הפעילויות התקיימו פיזית ככל שהתאפשר על פי הנחיות פיקוד העורף. מן הראיונות עלה כי למשפחות שבהן בוגר עם מוגבלות יש פחות תמיכות ומענים ממשפחות שבהן ילד עם מוגבלות וכן חסרה מעטפת לבוגרים עם מוגבלות שתשמש המשך למסגרת שנסגרה – תעסוקתית, טיפולית וחברתית. היעדר מעטפת כזו משפיע על כל התא המשפחתי, במיוחד אם לאדם עם מוגבלות צורכי תמיכה רבים.

זאת ועוד, על פי נתוני מינהל מוגבלויות, 296 דיירים מ-12 **מסגרות דיור חוץ-ביתי** שבאחריותו פונו מיישובי קו העימות ומאשקלון. בנובמבר 2023 חזרו 35 דיירים מאשקלון למסגרת הדיור שלהם (ברלב ואח', 2023). כאמור, חוויית הפינוי מן המקום המוכר והבטוח קשה במיוחד לאנשים עם מוגבלות (Battle, 2015). ייתכן כי שינוי זה היה מאתגר גם עבור בני המשפחה, שחלקם נדרשו לסייע לאדם עם מוגבלות להסתגל לסביבה החדשה ולסדר יום המותאם לחירום. פינוי אדם עם מוגבלות למקום הרחוק יותר ממשפחתו, לעומת בשגרה, עשוי אף להקשות על ביקורים תכופים משפחתיים ולשמור על התנהלות משפחתית שגרתית המעניקה תחושת קרבה וביטחון.

מסגרות קהילתיות כמו מתנ"סים סגרו את שעריהן בשל המלחמה על פי הנחיות פיקוד העורף, וחזרתן לפעולה התעכבה מפני שאין במסגרות אלו מרחבים מוגנים. מצב זה השפיע גם על האפשרות של ילדים ובוגרים עם מוגבלות ומשפחתם ליהנות מפעילויות בשעות אחר הצהריים, במיוחד באוכלוסייה הערבית שבה המחסור במיגון חריף עוד יותר (פיקוד העורף ופורום ארגונים אזרחיים, 2023).

סגירת מסגרות החינוך ומסגרות הטיפול פגעה ברצף הטיפול של משפחות שבהן אדם עם מוגבלות. אנשי מקצוע ציינו בראיונות עימם כי **פגיעה ברצף הטיפול** מאתגרת לכלל המשפחות שבהן אדם עם מוגבלות, אך היא מאתגרת יותר עבור מי שפוננו מבתייהם. בבתי מלון רבים נפתחו שירותי בריאות, חינוך ורווחה, אך אלו לא בהכרח כללו את כל השירותים שהמשפחות צריכות, כגון הדרכות הורים. מן הראיונות עלה כי בהיעדר מסגרות פעילות, בני משפחה מטפלים התקשו לאזן בין טיפול בקרובי משפחתם ובין עבודה ופעילות הפנה. בדומה, 'מדד אקים להכללה' (מדד ההכללה של אנשים עם מוגבלות שכלית) לשנת 2023 הצביע במובהק על כך שבראש סדר העדיפויות של משפחות שבהן אדם עם מוגבלות שכלית נמצאת שמירה על שגרת מטלות ועל שגרת פנאי. 97% מבני המשפחה של אנשים עם מוגבלות שכלית סברו כי שגרה חיונית לבן משפחתם וכי יש להתחשב בכך בעת קביעת מגבלות על הפעלת מסגרות חינוך ומסגרות תעסוקה לאנשים עם מוגבלות שכלית בעת חירום. 83% אף ציינו כי שירותים מקוונים (פנאי או טיפולים פרה-רפואיים) התאימו למשפחתם, כלומר בהיעדר מסגרות חשובה לפחות השמירה על רציפות מענים מקוונים (בן-שאול ואח', 2024).

יש לציין כי בצד הטיפול באדם עם מוגבלות, בני המשפחה המטפלים בו נמצאים רוב שעות היום במקום עבודתם, שכן מרבית המטפלים הלא-פורמליים הם בגילי העבודה (71%) ומועסקים בהיקף של משרה מלאה (נגר אידלמן ואח', 2023). [חוק הגנה על עובדים בשעת חירום, התשס"ו-2006](#) מבטיח את זכויותיהם של הורים לילדים עם מוגבלות, ולפיו אסור לפטר עובדים שנעדרים מן העבודה לצורך טיפול בילדיהם (בקרב ילדים עם מוגבלות עד גיל 21) בשל סגירת מסגרות חינוך שבהן הם לומדים ובעקבות הכרזת המצב המיוחד בעורף. עם זאת אנשי המקצוע ציינו בראיונות עימם כי בחודשי המלחמה הראשונים עדיין הייתה אי-ודאות בנוגע ליישום החוק, לרבות האפשרות לקבלת פיצוי כספי להורים שנעדרו מעבודתם, היקף הפיצוי ואחריות הגורם המממן. זאת ועוד, החוק מונה את התנאים שבהם הוא יחול (למשל, שבתקופת ההיעדרות של העובד נבצר מבן/בת הזוג להשגיח על הילד או שלא היה סידור 'נאות' להשגחה על הילד במקום העבודה של אחד מן ההורים) אך לא ברור מיהו הגורם המפקח או המכריע שתנאים אלו אכן התקיימו.

2. עזיבה של מטפלים סיעודיים

מטפלים סיעודיים רבים עזבו את מדינת ישראל בשל הפחד להישאר באזור שנמצא תחת מתקפת טרור ואיומי ירי טילים. בדיון שנעשה בוועדה המיוחדת לעובדים זרים בכנסת עלה כי מאז תחילת המלחמה עזבו כ-2,400 עובדים זרים את הארץ (נכון ליום 7.11.23) (הכנסת, 2023א). עם פרוץ המלחמה הייתה התעלמות, לפחות ראשונית, ממצבם של המטפלים הסיעודיים, לדוגמה לא הובא בחשבון פינוי שלהם יחד עם האדם עם המוגבלות (הולר ואח', 2024).

בראיונות עם הורים לבוגרים עם מוגבלות תוארה תחושת המצוקה של בני המשפחה בהיעדר מטפלים סיעודיים. בני המשפחה נאלצו להיערך לטיפול באדם עם מוגבלות ללא הכנה מוקדמת או היערכות מתאימה ונתרו מבלבלים ולעיתים ללא יכולת לסייע. הסיוע של המטפלים הסיעודיים הוא הכרחי עבור המשפחות, במיוחד כאשר מדובר באדם עם מוגבלות שיש לו צרכים מורכבים, הכוללים טיפול הכרוך במאמץ פיזי גדול, קימה בלילה או מתן סיוע במקלחת, שכדי לענות עליהם נדרשת הכשרה מקצועית והיכרות אישית עם האדם עם המוגבלות.

3. שינויים בצורכי תמיכה בשעת חירום

המלחמה שינתה את צורכי התמיכה של אנשים עם מוגבלות. יש שנזקקו לתמיכה נוספת מקרובי משפחתם, לצורך כניסה למרחב מוגן או בשל קושי לצאת למרחב הציבורי עקב היעדר מיגון מונגש. לדוגמה, לאנשים עם מוגבלות פיזית או מוגבלות ראייה יכול להיות קושי בניידות למרחב מוגן. הדבר נובע מסיבות שונות, כמו חוסר היכרות עם המרחבים המוגנים שנמצאים בקרבת מקום או אי-ידיעה על נגישותם או על מידת השמישות שלהם. כמו כן אנשים עם מוגבלות נזקקים לעזרה בהצטיידות לקראת שהייה ממושכת בממ"ד ורכישה של מזון, תרופות ואביזרי עזר (פיקוד העורף ופורום ארגונים אזרחיים, 2023; פיקוד העורף, 2023). מראיונות עם אנשי מקצוע עלה כי אנשים עם מוגבלות בשמיעה מתקשים לקבל התראות על אזעקה, וכי בני המשפחה שלהם חווים דאגה מתמדת בשל כך (ברלב ואח', 2023).

פרט להגדלת הסיכון להיפגע במקרה של ירי טילים, קושי בהגעה למרחב המוגן בפרק הזמן שהוגדר על ידי פיקוד העורף עלול כאמור לפגוע בתחושת הביטחון האישי ולהוביל להימנעות מיציאה מן הבית. במקרה כזה אדם עם מוגבלות יזדקק לסיוע מבני משפחתו בהשגת מצרכים וציוד ובהפגת בדידות (ברלב ואח', 2023).

נוסף על כך בימי המלחמה ילדים ובוגרים עם מוגבלות נשארים בבית במשך כל שעות היום, שכן יכולתם לצאת לפעילויות פנאי והפגה מחוץ לבית מוגבלת בגלל המצב הביטחוני. לכן עולה הצורך בפיתוח פעילויות פנאי ביתיות מתאימות ומותאמות, ובהן השתתפות בשיעור התעמלות מקוון, שימוש בערכות לצביעה ויצירה או צפייה מקוונת בהצגה (הוזמי, 2023).

כאמור, הפרת האיזון בין שגרת מטלות הטיפול לשגרת הפנאי לאחר פרוץ המלחמה החריפה את תחושות העומס בקרב משפחות שבהן אדם עם מוגבלות. לפי דיווחי ארגוני המגזר השלישי שסיפקו מענים למשפחות שבהן אדם עם מוגבלות בעת המלחמה, פניות רבות למוקדי סיוע שונים עסקו בצורך של הורים בסיוע בהשגחה על ילדים עם מוגבלות כדי לצאת לעבודה או לצורך הפוגה שתאפשר להם מנוחה וצבירת כוחות להמשך (ראו גם הוזמי, 2023). לדוגמה, עמותת 'עדי בשבילכם' דיווחה כי מספר הפניות החודשי הממוצע לקו החם של העמותה, הפועל גם בשגרה, עלה בחודשי המלחמה הראשונים עלייה ניכרת: מספר הפניות החודשי הממוצע באוקטובר-נובמבר 2023 היה גבוה ב-44% ממספר הפניות הממוצע בחודשים שקדמו למלחמה, והעלייה הבולטת ביותר במספר הפונים הייתה בנושא עזרה והפגה. כן חלה עלייה במספר הפונים בתחום של השמה (דיוור ותעסוקה), הן מקרב משפחות שחיפשו פתרון זמני חלופי הן מקרב משפחות שהבינו כי ברצונן למצוא מסגרות קבועות, כגון דיוור חוץ-ביתי, אשר יוכלו לתת מענה גם בשגרה וגם בשעת חירום. לאחר פרוץ המלחמה חלה עלייה גם בשימוש במאגר הבייביסיטרים שמפעילה עמותת 'עדי בשבילכם' לילדי החינוך המיוחד, בייחוד בשבועות שבהם המסגרות לא פעלו או פעלו חלקית, ואל המערך פנו כ-50 משפחות מדי יום.

פניות רבות למוקדי סיוע שונים עסקו גם בבקשות לפעילויות הפגה. למשל, מתחילת המלחמה ועד אמצע נובמבר 2023 הגיעו לחמ"ל הסגול 204 בקשות לפעילויות עבור ילדים (פעילויות שאפשר לבצע בבית, כגון משחקים, ספרים וחוברות, ופעילויות מחוץ לבית, כגון הצגות והפעלות). חלק מן הפניות למוקדי הסיוע היו בקשות לסיוע בפעולות שגרתיות שבשל העומס המשפחות התקשו לעמוד בהן. לדוגמה, הורים המטפלים בכמה ילדים עם מוגבלות נזקקו לסיוע טכני בקניות, בשל חוסר בזמן פנוי בעת שאחד מהם נעדר מן הבית בשל שירות במילואים.

עולה חשש כי ככל שהמלחמה תימשך תחול בסיומה החרפה בתהליך המיסוד, ואנשים עם מוגבלות יאלצו לעבור למסגרות שאינן בקהילה בשל מגוון סיבות, ובהן שחיקה של המשפחות וקשיים כלכליים שאינם מקבלים מענה בקהילה (הולר ואח', 2024). לדוגמה, המחלקה לשירותים חברתיים במועצה אזורית גליל עליון מתמודדת מאז פרוץ המלחמה עם אתגרים בהפעלת מסגרות לאנשים עם מוגבלות ובהפעלת פתרונות חלופיים, כגון חונכות במקום הפעלת מועדניות, בין היתר בשל פינוי של עובדי המועצה לאזורים מרוחקים. רמת השחיקה ועומס הטיפול בחלוף חמישה חודשים מתחילת המלחמה (מארס 2024) מובילים חלק מן המשפחות במועצה האזורית גליל עליון, וביישובים המתמודדים עם מורכבות דומה, לבחון מענה מוסדי לבני משפחתם (ששון, 2024).

1.3 שגרה וכללים

חוסן משפחתי תלוי בין היתר במידה שבה חיי המשפחה כוללים כללי התנהגות קבועים ושגרה. חוסן משפחתי יבוא אפוא לידי ביטוי בכך שהמשמעת וכללי ההתנהגות בבית הם עקביים, ברורים והוגנים ושיש חלוקת תפקידים בונה בין בני המשפחה, כלומר מטלות הבית קבועות ומחולקות חלוקה מתאימה והוגנת; בני המשפחה מדברים ומעורבים בחלוקת המטלות; בני המשפחה ממלאים את תפקידים ומטלותיהם ואף יש להם זמן לתחומי עניין אישיים (שידלובסקי ואח', 2022). בעת התמודדות עם אתגרים ושינויים משפחות נדרשות להתארגן מחדש ולהסתגל. חוסנה של משפחה בא לידי ביטוי ביכולת הגמישות שלה המאפשרת לה לנווט בין מצבי שגרה למצבי שינוי ומשבר ולשמור על המשכיות ועל יציבות (Walsh, 2016; Wolin & Wolin, 1993).

עם פרוץ המלחמה גבר הצורך של בני משפחה בהדרכה בנוגע להגדרה מחודשת של שגרה וכללים. בני משפחה נזקקים לא פעם להדרכות שיקנו להם כלים או אסטרטגיות להכוונה ולהתמודדות במצבי חירום בנושאים הקשורים להתנהלות הבית, להתנהלות העצמית ולהתנהלות בין בני המשפחה. העלייה בצורך באה לידי ביטוי בפניות אל מוקדי הסיוע הרגשי: כך לדוגמה, עד אמצע נובמבר 2023 פנו 991 בני משפחה לקבלת סיוע ב**מרכזי מילם** של עמותת אנוש, 129 מהם פנו למרכזים לראשונה בעקבות פרוץ המלחמה (ברלב ואח', 2023); מתחילת המלחמה ועד סוף שנת 2023 פנו 1,200 אנשים עם מוגבלות ובני משפחה אל שירותי תמיכה רגשית שמומנו על ידי מינהל מוגבלויות, עבור אנשים עם מוגבלות.

מן הראיונות עלה כי בקרב חלק מן המשפחות התעורר גם צורך בסיוע בטיפול בהתנהגויות מאתגרות של ילדים עם מוגבלות שהחריפו בעקבות המלחמה ובאו לידי ביטוי בפגיעה באיכות השינה של הילדים וברגרסיה באופן התנהלותם. כמה מן המשתתפים בקבוצת המיקוד תיארו אסטרטגיות התמודדות וכלים שהם יישמו בהצלחה כדי ליצור שגרה גם בעת חירום, כמו להמשיך ללכת עם בן המשפחה לפעילויות פנאי או להטמיע רצף פעולות קבועות במשך היום. הגבלה לחשיפה לחדשות צוינה הן כגורם שממתן השפעות רגשיות שליליות הן כגורם המסייע ליצור שגרה.

גם מתנדבים שמעוניינים לסייע למשפחות שבהן אדם עם מוגבלות זקוקים להדרכה בנושא הקניה ותיווך של השגרה החדשה בעת חירום. צורך זה קיים במשך כל תקופת החירום, שכן הצרכים והתגובות של אנשים עם מוגבלות יכולים להשתנות מעת לעת (הוזמי, 2023).

מן הראיונות עלה עוד כי אנשי מקצוע ובני משפחה זקוקים להדרכה בנוגע **להתנהגויות ותגובות נכונות במצבי חירום** שבהם אנשים עם מוגבלות חשים מתח, חרדה או עומס כבד. הפרת השגרה ותחושות המצוקה הנלוות לה יכולות להתעצם כאשר נשמעת אזעקה ולגרום לאדם עם מוגבלות, למשל אנשים עם אוטיזם או עם מוגבלות שכלית התפתחותית, קושי לתפקד ולהיכנס למרחב המוגן (ברלב ואח', 2023). כל בני המשפחה שהשתתפו בקבוצת המיקוד ציינו קושי של האדם עם מוגבלות בכניסה למרחב מוגן – אם מסיבות טכניות (אין מרחב כזה או אין אפשרות להגיע אליו בפרק הזמן שהוגדר על ידי פיקוד העורף) ואם מסיבות של היעדר שיתוף פעולה (חוסר מוכנות להגיב לאזעקות או סירוב להיכנס למרחב מוגן). הם תיארו תחושה של חוסר אונים ושל ויתור מראש על הניסיון להתגונן. יש שציינו כי לא קיבלו סיוע או ליווי בנוגע לתיווך הכניסה לממ"ד אף שהיו מעוניינים בכך. אנשי מקצוע שרואיינו ציינו כי פתרון שניתן למשפחות שהתקשו לתמוך במעבר של בני משפחתם למרחב המוגן בשל מוגבלות הוא נופשון באזורים שאינם בטווח הירי. עם זאת פתרון זה לא תמיד היה זמין והייתה שונות בין רשויות מקומיות במתן מענה זה.

יתרה מכך, בשעת חירום גובר הצורך של בני משפחה ושל אנשי מקצוע בכלים להתמודדות עם מצבים רגשיים הנובעים מהפרת שגרה. שינוי השגרה בעקבות המלחמה, וכן תחושת הלחץ של אנשים בסביבתם, עלולות לעורר בקרב אנשים עם מוגבלות תחושות מצוקה מוגברות, בלבול וחרדה (בכנר ואח', 2023; ניסים, 2020). לדוגמה, השגרה וההתנהלות בה, שמאופיינת בסדר קבוע מראש, מסייעת לאנשים עם אוטיזם בהתנהלות בטוחה ועצמאית. יציאה מן השגרה יכולה להיות גורם לחץ אשר מוביל להתנהגויות שונות, כמו התפרצויות זעם, הימנעות מרובה (הימנעות ממגוון מצבי חיים) או אכילה מוגזמת (בן חי ואח', 2021; Sheridan et al., 2023). כמו כן חוויית העקירה מן הבית והכניסה לדוור זמני היא קשה במיוחד, ויש לה השפעות רחבות על אנשים עם מוגבלות (Battle, 2015). תושבים שפונו מבתיהם בעקבות המלחמה נאלצו לעזוב את הסביבה המוכרת והידועה, את מסגרת היום-יום הקבועה שלהם, את אנשי הטיפול המוכרים להם, את הקהילה ואת רשת התמיכה החברתית שלהם. כל אלו יוצרים קושי מוגבר אצל אנשים עם מוגבלות, ובפרט אצל ילדים עם מוגבלות (רבינוביץ וויסבלאי, 2023; Battle, 2015). מן הראיונות עלה כי בעקבות השינויים הקיצוניים שחלו בשגרת יומם בעת המלחמה, יש מקרב הילדים המפונים שהחלו להפגין סימני גרסיה או החרפה בהתנהגויות מאתגרות.

אנשי מקצוע אף התייחסו בראיונות עימם לכך ש**מצבם הרגשי של מפונים עם מוגבלות הושפע משינוי השגרה וממעבר לדוור חלופי לא מותאם.** מרבית האנשים שפונו מאזורים שנקבעו על ידי הממשלה, פונו על ידי הרשויות המקומיות לבתי מלון, והיו אנשים עם מוגבלות שפונו לחדרים לא נגישים או לא מותאמים לצורכיהם. נוסף על כך שהייה בחדר אחד עם בני משפחה נוספים מאתגרת עבור כלל האנשים, אולם היא מאתגרת במיוחד כאשר מדובר באנשים עם מוגבלות. המרואיינים ציינו כי המרחב בבתי המלון אינו מותאם לאנשים המתמודדים עם קשיי ויסות חושי, כגון אנשים על הרצף האוטיסטי.

1.4 תפיסות עולם ופרשנויות מקדמות

אמונתה של משפחה ביכולותיה בצד הבנתה את הציפיות ממנה משפיעות בעוצמה על הדרך שבה היא מתייחסת אל משבר ואל מצבי לחץ. הדבר עשוי להתבטא בתפיסות של 'אנחנו נתגבר', 'נעבור יחד את התקופה' או 'נחפש יחד דרכים להתמודד'. משפחה מלוכדת בדרך כלל מתפקדת היטב במצבי משבר, מתייחסת למצב המצוקה כאל אתגר משותף ורואה את עוצמת המשבר ביחס למצבי משבר אחרים. האמונה כי המשפחה תתגבר על האתגרים וכי התחושות של בני המשפחה, גם הקשות, מתאימות ומקובלות משרה ביטחון, מעודדת לפעולה ומעלה את היכולת לקבל את הדברים כפי שהם. מערכת האמונות של המשפחה אף משפיעה על דרכי ההתמודדות שלה ומאפשרת פתרון בעיות ושיתוף פעולה, כמו גם השראה להתקדמות, יצירתיות ושינוי חיובי (Walsh, 2016; Wolin & Wolin, 1993).

בימי שגרה אנשים עם מוגבלות מדווחים יותר על רגשות שליליים. לפי נתוני הסקר החברתי משנת 2022, 33% מן האנשים ללא מוגבלות דיווחו כי בעשרת החודשים שקדמו לסקר הם חשו לחץ לעומת 15% מן האנשים ללא מוגבלות; ו-15% מן האנשים עם מוגבלות הרגישו מדוכאים לעומת 4% מן האנשים ללא מוגבלות³.

משבר עלול לפגוע במצב הרגשי של אנשים עם מוגבלות. למשל, במחקר שבחן את השפעות משבר הקורונה על אנשים עם מוגבלות נמצא כי מבין המדדים השונים שנבדקו במחקר (מצב הבריאות, המצב הרגשי, התפקוד הכללי ועוד), המצב הרגשי הוא המדד שבו חלה ההחמרה הרבה ביותר: 66% מן האנשים עם מוגבלות דיווחו על החמרה במצבם הרגשי בעקבות משבר הקורונה. כמו כן 70% מן ההורים שהשתתפו במחקר דיווחו כי חלה החמרה במצב הרגשי של ילדם עם המוגבלות (ברלב ואח', 2020). במחקר נוסף שבוצע בקרב הורים נמצא כי הפגיעה הרבה ביותר בילדים עם מוגבלות עקב משבר הקורונה הייתה בהיבט הרגשי (ברלב ואח', 2021).

כאמור, שינוי שגרה עלול להשפיע על מצבם הרגשי של אנשים עם מוגבלות. יתרה מכך, בני משפחה של אנשים עם מוגבלות תיארו בראיונות ובקבוצת המיקוד את **השפעת המלחמה על החמרה במצב הרגשי** של קרוב משפחתם (שבאה לביטוי בין היתר בתסמיני פוסט טראומה מאירועי חיים קודמים, בחוסר שינה או בתקופות) ואת הקושי שלהם להתמודד עם החמרה זו. זאת ועוד, יש שסיפרו כי בד בבד עם התמיכה הרגשית בבני משפחתם, גם הם עצמם מתמודדים עם רגשות שליליים הנובעים ממצב המלחמה. בת משפחה התומכת באביה ובבן זוגה תיארה:

יש עומס נפשי, אני לא יודעת, כי גם המצב עצמו גם ה... כל המצב עצמו ושני הלחצים, אצלי בכל אופן, גם אבא וגם בעל, כן אני מרגישה אפילו.. רגשית וגם אולי גופנית מותשת" (בת משפחה)

ארגוני חברה אזרחית דיווחו על **עלייה של מאות אחוזים בהיקף השיחות שהגיעו למוקדי הסיוע לתמיכה נפשית** בחודשי המלחמה הראשונים (בלנק, 2023). למשל, מתחילת המלחמה ועד אמצע נובמבר 2023 דיווחה עמותת ער"ן על יותר מ-54,000 פניות (כ-3,000 פניות ביום) לצורך תמיכה רגשית (פי שלושה מן הפניות בעת שגרה). השירות ניתן לכלל האוכלוסייה, ולא ידוע

³ עיבוד של מכון ברוקדייל לנתוני הסקר החברתי 2022.

כמה מן הפניות הן של אנשים עם מוגבלות; למוקד אלו"ט הגיעו כ-1,600 פניות (יותר ממחצית מן הפניות למוקד זה מתחילת המלחמה ועד אמצע נובמבר 2023) שעסקו בתמיכה רגשית, סביר להניח שרובן ככולן פניות של אנשים על הרצף האוטוטי או של בני משפחותיהם; בעמותת אנוש מופעל קו סיוע למשפחות של מתמודדי נפש, ובעת המלחמה פנו אליו 15 בני משפחה מתמודדים ו-102 מתמודדי נפש בעצמם (ברלב ואח', 2023).

בשעת חירום גובר הצורך של בני משפחה של אנשים עם מוגבלות בהדרכה בנוגע לתיווך ומסגור מצב החירום, אשר תסייע

למשפחות להתמודד עם רגשות שליליים ולפתח תחושת מסוגלות ותפיסת עולם מקדמת. בני המשפחה זקוקים להדרכה בנושא תיווך מידע שקשור במלחמה, לרבות באילו מונחים להשתמש כדי לספר על המלחמה ועל השפעותיה וכיצד לאפשר חשיפה לחדשות או לרשתות חברתיות בימי המלחמה. הדרכות אלו חיוניות מאוד לבני המשפחה, שכן הם הקרובים ביותר לאדם עם מוגבלות, והם המתווכים לו את חוסר השגרה ואת המציאות המדאיגה (ברלב, 2023). כך לדוגמה, אנשים עם מוגבלות שכלית מתמודדים עם קושי בהבנת מידע (Yalon-Chamovitz, 2009), ובתוך כך מתקשים להבין את מצב המלחמה, את משמעויותיה ואת השפעותיה (Battle, 2015; Rohwerder, 2013). הקושי הקוגניטיבי יכול לגרום לחוסר הבנה של מהות האיום ושל הקשר בין האיום ובין ההתנהגות הנדרשת (בכנר ואח', 2023; נסים, 2020), וכן לקושי בהתמודדות עם מצב המשבר ובהבנה כיצד לחפש עזרה (Battle, 2015). מן הראיונות עלה כי לאחר פרוץ המלחמה עלה צורך בתיווך המשבר באמצעות סיפורים חברתיים המשמשים כלי למידה לתיווך חברתי⁴, לדוגמה לילדים עם אוטיזם שנזקקו להסבר מדוע יש אזעקות וכיצד להתגונן בזמן זה. משפחות התומכות באדם עם מוגבלות נדרשות אפוא לכלים שסייעו בידיהם בהנגשה, בתיווך ובהסברה של מונחים שקשורים בלחיה ובמצב הביטחוני, של עדכוני החדשות ושל הוראות התמגנות, כל זאת על פי יכולותיו ורמת ההבנה של האדם עם מוגבלות.

כדי שיוכלו לשמור על חוסן אישי ומשפחתי ולהחזיק בתפיסה של אופטימיות ומסוגלות, **בני משפחה של אדם עם מוגבלות זקוקים בעצמם לליווי ותמיכה רגשיים.** לאחר פרוץ המלחמה ניכרה ירידה חדה ברווחה הנפשית של הורים המטפלים בילדים עם מוגבלות ועלייה בדיכאון, בחרדה ובתחושת דחק (לסרי, 2024; קולר, 2024; רוט ואח', 2024). מנגנונים של ויסות רגשי הקשורים לפרשנויות מקדמות – הערכה מחדש וחמלה עצמית – הפחיתו את הרגשות השליליים שנחוו בעקבות המלחמה בקרב הורים לילדים עם מוגבלות. מנגד, שימוש ברומינציה (התמקדות חזרתית ברגשות שליליים ובהשפעותיהם) הגביר רגשות שליליים (לסרי, 2024). תחושות של דיכאון, חרדה ודחק עלו בקרב כלל האוכלוסייה, אך ניכר כי משפחות שבהן אדם עם מוגבלות זקוקות יותר מאחרות לתמיכה ייעודית ולתוכניות התערבות המקנות מנגנונים לויסות עצמי (לסרי, 2024; קולר, 2024). בני המשפחה שרואיינו העידו על תחושתם כי אין מי שרואה את קשייהם ואת צורכיהם הרגשיים והנפשיים. הם הביעו צורך גדול מאוד בליווי אישי בשגרה ובחירום, אשר במסגרתו יוכלו לשתף בקשייהם שהם חווים ויזכו לעידוד ולתמיכה רגשית. עזרה מסוג זה תשפר את רווחתם הנפשית ותאפשר להם להעניק לאדם עם מוגבלות טיפול טוב יותר. ליווי אישי אף יאפשר לבני המשפחה לרכוש כלים ומיומנויות חוסן משפחתי אשר בעזרתם יוכלו בעתיד להתמודד בעצמם התמודדות מיטבית עם קשיים.

⁴ כאשר אנשים מתמודדים עם מחסומים חברתיים, הם זקוקים לעיתים קרובות לעזרה במצב חדש או מכריע. סיפורים חברתיים הם כלי למידה חברתי התומך בהחלפת מידע בטוחה ומשמעותית בין הורים, אנשי מקצוע ואנשים עם מוגבלות בכל הגילים (Gray, 2012).

1.5 הון חברתי

חוסן ויציבות תלויים במשאבים החברתיים של המשפחה, לרבות התמיכה הזמינה למשפחה מן המשפחה המורחבת, החברים והקהילה, והשימוש בה (שידלובסקי ואח', 2022; Walsh, 2016). חוסן משפחתי נשען על האמונה של המשפחה בכך שיש לה אפשרויות תמיכה זמינות: (1) מן החברים ומן המשפחה המורחבת: אמונה כי יש חברים שמעריכים את המשפחה ואכפת להם ממנה וידיעה שאפשר לקבל עזרה מחברים; (2) מן הקהילה: ידיעה שהקהילה תעזור ואפשר לפנות אליה לעזרה במקרה הצורך; ידיעה שאפשר לסמוך על הקהילה ותחושת ביטחון, אמן וערכים משותפים. אמונה זו מאפשרת, בתורה, שימוש בתמיכה קהילתית וחברתית כאמצעי להתמודדות עם קשיים ומשברים (שידלובסקי ואח', 2022).

בימי שגרה אנשים עם מוגבלות מדווחים על בדידות יותר מאנשים ללא מוגבלות. לפי נתוני הסקר החברתי משנת 2022, 15% מן האנשים עם מוגבלות חשו בדידות לעיתים קרובות לעומת 3% מן האנשים ללא מוגבלות. זאת ועוד, מנתוני הסקר החברתי עולה כי ליותר אנשים עם מוגבלות (כ-12%) מאנשים ללא מוגבלות (5%) אין למי לפנות לקבלת סיוע בזמני מצוקה ומשבר. היעדר גורמים שאליהם אפשר לפנות לעזרה בזמני קושי בולט עוד יותר בקרב אנשים עם מוגבלות מן האוכלוסייה הערבית (21%) מבקרב אנשים עם מוגבלות מן האוכלוסייה היהודית (9%)⁵.

הצורך של משפחות ברשתות תמיכה ובהשתייכות לקבוצת שווים קיים בשגרה, אך הוא בולט יותר בשעת חירום. כאמור בשעת חירום נדרשת תגובה מיידית למצב מלחיץ ולא מוכר, בני המשפחה צריכים לקבל החלטות תוך שהם מתמודדים עם הצפה של מידע בנושאי החירום, כמו שירותים, זכויות והנחיות המיועדות לאנשים עם מוגבלות ולבני משפחתם.

בו בזמן **תחושות בדידות מועצמות בתקופת מלחמה**, שכן, כפי שפורט בהרחבה לעיל, אנשים וילדים עם מוגבלות נאלצו לשהות בביתם שעות רבות ביממה, מנותקים מן המעגלים החברתיים שלהם. זאת ועוד, מפונים עם מוגבלות ובני משפחותיהם התרחקו ממעגלי התמיכה הקהילתיים הקיימים בשגרה, לעיתים בשל מוגבלות של נגישות שלא אפשרו להעבירם לאותו הסדר מגורים (הולר ואח', 2024). בת משפחה המטפלת בבן משפחה כבד ראייה עם מוגבלות פיזית שכונה מביתו בתקופת המלחמה תיארה:

יש המון בדיקות עכשיו וכל דבר כזה זה המון לוגיסטיקה, צריך לנסוע איתו, אם ב [שם יישוב] יש את הקהילה שבה פעם היינו מבקשים מזה ופעם מזה או שיש את הרופאים שהוא יודע טוב מאוד איך להגיע אליהם כי המסלול מאוד ברור ובדקנו והלכנו פעם אחת וידענו שזה נגיש, כאן את לא יודעת איפה הרופא מקבל, איזה מכשולים יהיו בדרך, הרבה ימי חופשה לקחתי כדי ללכת ולהתלוות אליו" (בת משפחה)

התמודדויות אלו מגבירות את הצורך בתמיכה מן המשפחה או מן הקהילה, תמיכה שתסייע בהיבט הנפשי והרגשי וכן תסייע בפתרון בעיות ובקבלת החלטות. מן הראיונות עלה במיוחד הצורך בקבוצות תמיכה בקרב קבוצות באוכלוסייה שבהן לעיתים מקובל פחות להתייעץ על נושאים אישיים עם גורמים חיצוניים שאינם מן המשפחה, כמו חרדים, ערבים ובדואים בנגב.

⁵ עיבוד של מכון ברוקדייל לנתוני הסקר החברתי 2022.

1.6 קשר והתקשרות מיטיבים

שיתוף, כתיחות וקשר, הידברות מתמדת, פיתוח ציפיות ושיתוף בתוכניות מעצימים את החוסן המשפחתי. שיתוף במידע ותיאום ציפיות ברור תורם לניהול זורם ומיטיב של הפעולות במשפחה. תקשורת פתוחה המבוססת על אמון הדדי, אמפתיה וסבלנות מאפשרת לבני המשפחה להביע מגוון דעות, כמו גם למצוא נחמה ולהיתמך זה בזה. שיתוף בקבלת החלטות ושימוש בכלים למניעת מחלוקות וליישובן מאפשר לבני המשפחה להתמודד עם מגוון דעות ולהימנע ממחלוקות (Walsh, 2016; Wolin & Wolin, 1993). חוסן בהיבט זה נבחן לפי המידה שבה השיח בין בני המשפחה מבוסס על הבעה גלויה של תמיכה, לפי המידה שבה בני המשפחה מצליחים להרגיע זה את זה, ולפי המידה שבה תהליכי קבלת החלטות ופתרון בעיות מבוססים על שיתוף פעולה (שידלובסקי ואח', 2022).

ניהול התא המשפחתי בשעת חירום יכול לעיתים להיות מאתגר. מלבד חילוקי דעות הקיימים בשגרה, בשעת חירום מתווספים גורמים המייצרים מתח ובלבול בעקבות המצב הביטחוני ועולים אתגרים חדשים הקשורים במצב החירום שעומדים בפני המשפחה נדרשים להתמודד, כמו קבלת החלטות בנוגע לפינוי למרחב מוגן או מעבר למקום מגורים באזורים שאינם בקו העימות. במקרה של הפסקת פעילות של מסגרות חינוך, תעסוקה או פנאי, ייתכן שתידרש קבלת החלטה בנוגע לקבלת סיוע בטיפול באדם עם מוגבלות, ממטפל או מן המשפחה המורחבת. על כן יש צורך בליווי והדרכה שיסייעו לבני המשפחה לקיים שיח בריא ופורה ביניהם ולשמור על תקשורת מיטיבה בתוך המשפחה. זאת ועוד, מן הראוינות עלה כי בחלק מן המקרים הפסקת הפעילות של מסגרות חינוך והשהות של כל בני המשפחה יחד בבית לזמן ממושך הכבידה על האווירה בתא המשפחתי, הובילה למתח והשפיעה לרעה על השיח ועל התקשורת בין בני המשפחה.

1.7 סיכום

צרכים ואתגרים של משפחות שבהן אדם עם מוגבלות בשעת חירום, לפי רכיבי חוסן

רכיב חוסן	צרכים ואתגרים			
 <p>משאבים חומריים מספקים</p>	<p>1 קושי בנגישות למשאבים חומריים (דיור חלופי, מרחב מוגן, מזון וציוד, ציוד רפואי ואביזרי עזר)</p> <p>2 צורך מוגבר בסיוע כלכלי</p> <p>3 מחסור בשירותים ייעודיים למשפחות שבהן אדם עם מוגבלות קיים בשגרה וגבר בחירום</p> <p>4 שונות בשירותים בין רשויות מקומיות ובין קבוצות באוכלוסייה</p> <p>5 חוסר בהסדרה מערכתית של קבלת מידע</p> <p>6 חוסר בתיאום טיפול</p> <p>7 אוריינות דיגיטלית נמוכה היא חסם לשימוש במענים מקוונים</p>			
	 <p>איזון בין שגרת מטלות לשגרת פנאי</p>	<p>8 הפסקה בפעילות של מסגרות לילדים ובוגרים עם מוגבלות (מסגרות חינוך, תעסוקה, דיור חוץ-ביתי, בריאות ושיקום ופנאי)</p> <p>9 קושי בחזרת ילדים עם מוגבלות אל מסגרות החינוך (בשל אתגרים בהסדרת הסעות בשעת חירום והיעדר פתרון מותאם לתלמידים המתקשים להתפנות למרחב המוגן)</p> <p>10 עזיבה של מטפלים סיעודיים</p> <p>11 שינויים בצורכי התמיכה בשעת חירום</p>		
		 <p>שגרה וכללים</p>	<p>12 צורך של בני המשפחה בהדרכה בנוגע להגדרה מחודשת של שגרה וכללים</p> <p>13 צורך של אנשי מקצוע ובני משפחה בהדרכה בנוגע להתנהגויות ותגובות נכונות בשעת חירום</p> <p>14 צורך של בני משפחה ושל אנשי מקצוע בכלים להתמודדות עם מצבים רגשיים הנובעים מהפכת השגרה (כגון לחץ, חרדה והתנהגויות מאתגרות)</p> <p>15 תמיכה רגשית במפונים עם מוגבלות בשל שינוי השגרה ומעבר לדיור חלופי</p>	
			 <p>תפיסות עולם ופרשנויות מקדמות</p>	<p>16 צורך בתמיכה רגשית בשל החמרה במצב הרגשי של האדם עם מוגבלות בעקבות המלחמה – לאדם ולמשפחתו</p> <p>17 צורך של בני המשפחה בהדרכה בנוגע לתיווך ולמסגור של מצב החירום</p>
				 <p>הון חברתי</p>
	 <p>קשר והתקשרות מיטיבים</p>	<p>19 קושי לשמר דינמיקה חיובית ושיח מיטיב בתא המשפחתי בשעת חירום, שבה מתווספים גורמים המייצרים מתח ובלבול, לרבות הפסקת הפעילות של מסגרות ושהות של כל בני המשפחה יחד בבית לזמן ממושך</p>		

2. מענים לשימור ולחיזוק החוסן של משפחות שבהן אדם עם מוגבלות בעת מלחמת "חרבות ברזל"

להלן יוצגו המענים העיקריים שניתנו למשפחות שבהן אדם עם מוגבלות בעת המלחמה. יצוין כי מובאות דוגמאות של מענים ושל נותני שירותים. גופים נוספים סיפקו ומספקים מענים לאנשים עם מוגבלות ולבני משפחתם בעת הזו. טבלה המרכזת מענים אלו ראו [באתר מכון מאיר-רס-ג'וינט-ברוקדייל](#). הטבלה מסכמת מידע על מענים ייעודיים או מוגנשים בשעת חירום ומפרטת את אופי השירות, למי הוא מיועד ואיך אפשר ליצור קשר עם הגופים הרלוונטיים.

2.1 נגישות למשאבים חומריים

סיוע בנגישות למשאבים חומריים ניתן במטרה לספק מענה לצרכים בסיסיים כדוגמת דיור חלופי ומזון, ציוד, ביגוד ותרכופות. המענים סופקו עם פרוץ המלחמה לאנשים עם מגוון סוגי מוגבלויות, בכל רחבי המדינה.

נותני השירות

משרד הרווחה (מינהל מוגבלויות), משרד הבריאות, ארגוני חברה אזרחית (כגון בית חינוך עיוורים, עמותת מעגלי שמע). נוסף על כך עם פרוץ המלחמה הוקמו חמ"לים להספקת מענים מהירים, כדוגמת החמ"ל הסגול, האפוד הסגול (נגישות ישראל) ו-[ESNA](#) (עידוד סיוע נגישות והתנדבות)

מענים שניתנים והצרכים והאתגרים שלהם ניתן מענה (מלא או חלקי), לפי רכיבי חוסן

רכיב חוסן	צרכים ואתגרים	מענים
 משאבים חומריים מספקים	1 קושי בנגישות למשאבים חומריים (לרבות דיור חלופי, מרחב מוגן, מזון וציוד רפואי)	1. סיוע בדיור חלופי נגיש ובהנגשת המרחב המוגן
	2 צורך מוגבר בסיוע כלכלי	2. שינוע והספקת מזון, ציוד רפואי ותרכופות
		3. הספקת טכנולוגיה מסייעת

תיאור המענים

1. **סיוע בדיור חלופי נגיש ובהנגשת המרחב המוגן.** פיקוד העורף, משרד הרווחה, משרד הבריאות וארגוני חברה אזרחית הגישו סיוע מותאם למשפחות שבהן אדם עם מוגבלות, אם בביצוע הפינוי עצמו, אם באיתור מקומות אירוח נגישים ואם בקליטת מפונים. מינהל מוגבלויות פתח מלונות בירושלים שמיועדת רק למשפחות שבהן אדם עם מוגבלות, מתוך הבנה שלאנשים ולילדים עם מוגבלות ולמשפחותיהם יש צרכים ייחודיים, כדוגמת שמירה על סדר יום קבוע מראש והימצאות בסביבה מוכרת, בנוכחות אנשים מוכרים. זאת ועוד, האפוד הסגול (נגישות ישראל) סייע במציאת דיור חלופי; החמ"ל הסגול סייע באיתור או מימון של דיור חלופי; ובית חינוך עיוורים פתח את שעריו למפונים עם מוגבלות ראייה ובני משפחותיהם למרחב הנגיש לאנשים עם מוגבלות מסוג זה.

2. **שינוע והספקת מזון, ציוד רפואי ותרופות.** החמ"לים סייעו בהספקת מזון וציוד רפואי וברכישת תרופות והעניקו סיוע נפשי וכן סיוע פיזי, כמו פינוי אנשים עם מוגבלות למקום בטוח ונגיש והתאמת הממ"ד. החמ"לים שימשו גם מוקדי מידע בנושאי נגישות בשעת חירום.

3. **הספקת טכנולוגיה מסייעת.** היחידה להספקת מכשירי שיקום וניידות של משרד הבריאות סיפקה בנוהל מהיר מכשירי שיקום וניידות ואביזרי תקשורת תומכת חלופית. גם חמ"לים וארגוני חברה אזרחית סייעו וסיפקו אביזרים שונים של טכנולוגיה מסייעת. למשל, עמותת [מעגלי שמע](#) סיפקה 180 מכשירי שמיעה שאבדו בעת ריצה לממ"ד או במהלך פינוי למקום דיור חלופי (ברלב ואח', 2023).

2.2 נגישות לשירותים ומיצוי זכויות

כאמור, ריבוי השירותים וריבוי הגורמים המספקים אותם, ללא גורם מתכלל, העמיד את המשפחות בפני הצפת מידע וגרם לתחושת בלבול. גורמים שונים הפיצו חוברות מידע, הקימו מוקדי פניות או יזמו הדרכות ייעודיות לחירום כדי להקל על תחושות הבלבול של המשפחות וכדי שבני המשפחה יוכלו להשתמש שימוש מושכל ויעיל במשאבים הקהילתיים והחברתיים שעומדים לרשותם.

נותני השירות

משרד המשפטים (נציבות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות), משרד הרווחה, פיקוד העורף וארגוני חברה אזרחית (כגון בזכות, קשר, Bettear, Sign now)

מענים שניתנים והצרכים והאתגרים שלהם ניתן מענה (מלא או חלקי), לפי רכיבי חוסן

מענים	צרכים ואתגרים	רכיב חוסן
1. פרסום והנגשת מידע		 משאבים חומריים מספקים
2. מוקד פניות	5 חוסר בהסדרה מערכתית של קבלת מידע	
3. הנגשה של מוקדי סיוע	6 חוסר בתיאום טיפול	
4. סדנאות והרצאות למיצוי זכויות		

תיאור המענים

1. **פרסום והנגשת המידע.** גורמים מספר הצליחו לאגד מידע רב על אודות שירותים הניתנים לאנשים עם מוגבלות: נציבות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות ריכזה [מידע והנחיות במצבי חירום לאנשים עם מוגבלות](#); משרד הרווחה, ג'וינט-אשל ועמותת CareGivers Israel מפעילה [אתר המרכז המלצות ומידע לבני משפחה מטפלים](#); עמותת 'קשר' ריכזה מידע ייעודי לתקופת המלחמה באתר האינטרנט שלה ויצרה [מידעון זכויות בתחום התעסוקה](#) להורים לילדים עם מוגבלות; עמותת אלו"ט נתנה, בין היתר, מידע ומענה לכ-1,000 הורים בקבוצת ווטסאפ.

2. **מוקד פניות.** מוקדי מידע וסיוע הפועלים בשגרה, כגון מוקדי המידע והסיוע של משרד הרווחה (קו 118), של נציבות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (קו 6763*) ושל [עמותת 'קשר'](#), המשיכו לפעול בחירום. נוסף על כך בעת המלחמה ארגונים פתחו מוקדי פניות ייעודים לאנשים עם מוגבלות ולבני משפחותיהם. למשל, ארגון 'בזכות' הפעיל מוקד פניות שבו ניתן מענה בנושאי זכויות ושירותים וכן סיוע פרטני למיציאת זכויות ושירותים, ובעמותת אק"ם הופעל קו פתוח "הורים למען הורים" שבו אפשר לקבל גם סיוע במיציאת זכויות מהורים לילדים עם מוגבלות, על בסיס ניסיון חייהם.
3. **הנגשה של מוקדי סיוע.** בעקבות המצב הביטחוני נפתחו מוקדי סיוע רבים לכלל האוכלוסייה. גם אנשים עם מוגבלות ובני משפחותיהם פנו למוקדים אלו, ובחלק מן המקרים נדרשה הנגשה. פיקוד העורף פיתח מוקד סיוע ומידע מותאם ומונגש לאנשים עם מגוון מוגבלויות בנושא מיגון והתנהגות בעת אזהרה, בשפות עברית, ערבית, רוסית ואמהרית, שאליו אפשר לפנות בטלפון ובמגוון ערוצים בכתב (הודעת טקסט, ווטסאפ, מסנג'ר, טלגרם או טופס מקוון); חברת [Bettar](#) הקימה מוקד חירום מיוחד המסייע לתקשורת בין כבדי שמיעה וחרשים ובין בתי חולים ומוקדי חירום במדינה. בעת המלחמה פנו אנשים עם מוגבלות למוקד בטופס מקוון ומילאו פרטים על הגוף או המשרד שעומו הם מעוניינים ליצור קשר. במוקד יצרו קשר עם הגורם הרלוונטי, ובה בעת יצרו קשר עם הפונה בהודעת ווטסאפ כדי לחבר ביניהם; חברת [Sign now](#) דיווחה על יותר מ-1,250 שיחות למוקדי חירום בסיוע מתורגמן לשפת סימנים בחודשי המלחמה הראשונים (ברלב ואח', 2023)
4. **סדנאות והרצאות למיציאת זכויות.** ארגוני מגזר שלישי העבירו סדנאות והרצאות למשפחות שבהן אדם עם מוגבלות במטרה לסייע להן להבין את הזכויות המגיעות להן בעת המלחמה. כך לדוגמה, עמותת אלו"ט העבירה סדנאות בנושא זכויות עובדים בשעת חירום להורים לילדים על הרצף האוטיסטי; בארגון קשר הועברו הרצאות להורים לילדים ובוגרים עם מוגבלות בנושאים שונים הנוגעים לחירום, ובהם מיציאת זכויות; באוכלוסייה הערבית, עמותת 'קשר' העבירה הרצאות בנושא התנהלות כלכלית נכונה בזמן המלחמה שמטרתן לסייע למשפחות להשתמש שימוש נכון במשאבים חומריים.

2.3 תיאום טיפול והמשך מעקב ומתן שירות

אחד מן האתגרים הבולטים בעת מלחמה הוא כאמור שמירה על רצף טיפול והמשך מתן שירותי חינוך, בריאות ופנאי, זאת בשעה שמסגרות המספקות שירותים אלו בשגרה סגורות. נותני שירותים אשר שמרו על קשר עם המשפחות המוכרות להן בשגרה סייעו להן בשעת החירום לאתר משאבים ושירותים ולהשתמש בהם, לקבל מידע על מימוש זכויות בשעת חירום ולתכלל את צורכי המשפחה (לרבות מציאת אפשרויות חלופיות למסגרות או לטיפולים שיאפשרו לבני המשפחה לשמור על איזון בין שגרת מטלות הטיפול לשגרת הפנאי). במקרים אחדים נותני שירותים אף איתרו איתור יזום משפחות חדשות שנזקקו לסיוע בשעת חירום.

נותני השירות

משרד החינוך (מרכזי תמיכה יישוביים אזוריים, להלן: מתי"אות), משרד הרווחה (מינהל שירותים חברתיים ברשויות מקומיות מסוימות), ג'וינט-ישראל מעבר למגבלות וג'וינט-אשל בשיתוף משרד הרווחה, ארגוני חברה אזרחית (כגון 'אותי' ואלו"ט)

מענים שניתנים והצרכים והאתגרים שלהם ניתן מענה (מלא או חלקי), לפי רכיבי חוסן

מענים	צרכים ואתגרים	רכיבי חוסן
1. תכלול טיפול ורצף שירותים בשעת חירום	2 קושי בנגישות למשאבים חומריים (לרבות ציוד רפואי ואביזרי עזר שניזוקו או אבדו)	 משאבים חומריים מספקים
	5 חוסר בהסדרה מערכתית של קבלת מידע	
	6 חוסר בתיאום טיפול	
2. איתור אקטיבי	8 הפסקה בפעילות של מסגרות לילדים ולבוגרים עם מוגבלות	 איזון בין שגרת מטלות לשגרת פנאי
	11 שינויים בצורכי התמיכה בשעת חירום	

תיאור המענים

1. **תכלול טיפול ורצף שירותים בשעת חירום.** בכל הקשור למשפחות שבהן **ילדים עם מוגבלות**, התשתית הארגונית אינה תמיד ברורה, שכן קהילת החינוך אינה תואמת בהכרח לקהילה המבוססת על אזור המגורים. המלחמה הציפה ביתר שאת את השאלה מי עוקב אחר התוכנית האישית של ילדים עם מוגבלות אשר פונו מבתיהם או שקהילת החינוך שלהם נמצאת באזור שפונה. המעקב ותכלול המשכיות השירותים היה באחריות **המתי"אות**. מרואיינים מן האגף לחינוך מיוחד במשרד החינוך ציינו את המרכזים החינוכיים-טיפוליים לתלמידים כבדי שמיעה וחרשים כדוגמה למודל שעבד היטב בשעת החירום, שכן הגורם המתכלל המלווה את המשפחה בשגרה המשיך לספק לה מענה כולל, גם אם כתובת המגורים ומקום מסגרת החינוך של הילדים השתנו. בשגרה, כל משפחה שבה ילד הלומד במרכז חינוכי טיפולי עוברת תהליך אינטייק הבוחן לא רק את הצרכים הלימודיים, הרגשיים והשיקומיים שלו, אלא את כלל צורכי המשפחה. המורה המלמדת את התלמיד משמשת גם מתכללת, כלומר כתובת אחת לכל צורכי המשפחה, והיא אחראית לאיסוף כלל המידע שהמשפחה צריכה, לרבות משאר חברי הצוות הרב-מקצועי. בשעת חירום, אף שהמורות לא בהכרח המשיכו ללמד את התלמידים שפונו מבתיהם, הן המשיכו לשמש מתכללות עבור המשפחה. הקשר ההדוק שהמשיך בחירום כבשגרה אפשר למרכזים לזהות את צורכי המשפחות בשעה זו ולהתאים מענים למגוון היבטי חוסן: תמיכה בפנייה לטיפולים רגשיים, מכשירים שמטרתם מתן כלים להתמודדות עם ילדים בבית, שילוב מתורגמנית בשיעורים מרחוק כדי שההורים יוכלו להשתתף בשיעור ועוד. עם זאת יצוין כי הראיונות העידו על שונות רבה במעקב אחר טיפולים פרטניים שבוצעו ובתיאום בין מתי"אות, רשויות מקומיות ואף בתי ספר.

כמו כן משרד הרווחה בשיתוף משרד החינוך והרשויות המקומיות הקימו מרכזים רב-גיליים באתרי המפונים באילת, בים המלח ובתל אביב (להלן: מרכזי חירום למפונים). נכחו בהם נציגים של משרד הרווחה, לרבות מטעם מינהל מוגבלויות, בין היתר במטרה לתת מענה לאתגרים בתכלול הטיפול ורצף שירותים.

2. **איתור אקטיבי.** בעת המלחמה רוב הגורמים הגישו סיוע למי שפנה אליהם, אולם יש נותני שירותים שיזמו איתור אקטיבי (reaching out) של משפחות שבהן אדם מוגבלות ובחנו את צורכיהן:

אחד המשאבים שהנגישה המדינה לרשויות המקומיות לצורך איתור אקטיבי של משפחות שבהן אדם מוגבלות הוא פתיחת רשומות 'כספת נצורה' שבהן נתונים על אנשים הזכאים לקצבאות מן הביטוח הלאומי אך אינם מוכרים למחלקות לשירותים חברתיים. רשומות אלו כוללות אנשים עם מוגבלות, מתמודדי נפש, זקנים ועוד. משרד הרווחה פתח מיידית את הרשימות לשימוש של יותר מ-100 רשויות מקומיות שאישרו בעבר את מחויבותן לשמירה על צנעת הפרט, והוא ממשיך לפתוח אותן בעת החירום לכל רשות נוספת המאשרת זאת. מטרת הרשימות היא לאפשר לרשויות לתת מענה יזום בעת חירום לאוכלוסייה זו, אשר בשגרה אינה מוכרת (הכנסת, 2023). עם זאת בפועל השימוש של הרשויות ברשימות היה מועט; נכון לחודש נובמבר 2023, 50 רשויות לא פתחו את מסד הנתונים הזה אף שניתנה להן הרשאה לעשות זאת ([דין ועדת העבודה והרווחה בכנסת, 31 באוקטובר, 2023](#); זעירא, 2024) (ראו הרחבה בפרק 3.1).

כדי לטייב את השימוש ברשומות 'כספת נצורה', ג'וינט-ישראל מעבר למוגבלות, ג'וינט-אשל ומשרד הרווחה מפעילים בעת הזאת את התוכנית **תומך קהילתי**. מטרת התוכנית לאתר את כלל האנשים עם מוגבלות והאזרחים המופיעים ברשומות, למפות את צורכיהם ולקשר אותם לתשתיות קהילתיות לשם מתן מענים על פי צורך. התומך הקהילתי פועל בתיאום עם העובדת הסוציאלית ובהנחייתה ואחראי לאיתור אקטיבי של אנשים עם מוגבלות ושל אזרחים ותיקים בקהילה, ליצירת קשר ותמיכה רציפים ולחיבור למענים ([דין ועדת העבודה והרווחה בכנסת, 31 באוקטובר, 2023](#)). התוכנית מתמקדת בתושבי יישובי הדרום בטווח של 0-40 ק"מ מן הגבול ובתושבי יישובי הצפון בטווח של עד 2 ק"מ מן הגבול, וכן בחמש רשויות מקומיות הקולטות מפונים. נכון לסוף חודש נובמבר 2023, 45 מבין 54 יישובים זכאים חתמו הסכם עם הג'וינט, וגויסו 25 תומכות ותומכים שכבר עובדים בשטח (ברלב ואח', 2023).

פעילותו של מינהל שירותים חברתיים ברשות המקומית אשדוד היא דוגמה לאיתור יזום ברשות מקומית. המינהל מפעיל בעיתות חירום צוותים האחראים לביקורי בית בקרב משפחות שבהן אדם עם מוגבלות המוכרות לצורך קבלת שירותים (בעיקר משפחות שכן משפחתם הולך בשגרה למסגרות ייעודיות לאנשים עם מוגבלות). מעקב זה מתאפשר בזכות מערכת איתור ממוחשבת הפועלת בשגרה, אשר מזהה ומתעד את היקף הפניות של אנשים עם מוגבלות ובני משפחותיהם ואת תוכן (צור, 2023).

גם חלק מארגוני החברה האזרחית איתרו יזום משפחות הזקוקות למענה. בריאיון עימו תיאר נציג עמותת 'אותי' כי צוות הטיפול של העמותה, הנותן בשגרה מענים לילדים ולבוגרים עם אוטיזם ולבני משפחתם, יצר קשר (טלפוני או בוידאו) עם המשפחות שבהן העמותה מטפלת בשגרה וערך ביקורי בית אצל משפחות מפונות. בחלק מן המקרים היה הצוות הגורם היחיד שהיה בקשר עימן.

2.4 פנאי והפגה

מענים בתחומים של פנאי והפגה סיפקו לבני משפחה זמן מנוחה ואפשרות להתמיד בשגרת תעסוקה. הם היוו פסק זמן בתקופה האינטנסיבית של טיפול בילדים ובוגרים עם מוגבלות והעניקו אפשרות לאזן את המתח בין מטלות הטיפול ובין זמן המוקדש לפנאי בשגרת החירום המתמשכת. הפעילויות אפשרו זמן בילוי משפחתי משותף או זמן מנוחה אישי, ואלו תרמו לדינמיקה משפחתית חיובית ולשיח מכיל ומכבד בתקופה רוויית מתחים. נוסף על כך הם סיפקו לאנשים עם מוגבלות תעסוקה וזמן פנאי איכותי ובטוח.

נותני השירות

משרד הרווחה, משרד החינוך, רשויות מקומיות, ארגוני חברה אזרחית (כגון איל"ן, אנוש, אקים, בית איזי שפירא, 'עדי בשבילכם')

מענים שניתנים והצרכים והאתגרים שלהם ניתן מענה (מלא או חלקי), לפי רכיבי חוסן

מענים	צרכים ואתגרים	רכיבי חוסן
1. תוכן פנאי או חלוקה של ערכות משחק ויצירה 2. שירות בייביסיטר 3. שירותי חינוך, תעסוקה וכפאי למפונים 4. נופשונים	8 הפסקה בפעילות של מסגרות לילדים ובוגרים עם מוגבלות 10 עזיבה של עובדי סיעוד 11 שינויים בצורכי התמיכה בשעת חירום	 איזון בין שגרת מטלות לשגרת פנאי
	19 קושי לשמר דינמיקה חיובית ושיח מיטיב בתא המשפחתי בשעת חירום	 קשר והתקשרות מיטיבים

תיאור המענים

1. **תוכן פנאי או חלוקה של ערכות משחק ויצירה.** מגוון גורמים הנגישו למשפחות תוכן פנאי – במקוון, פיזית במקלטים ציבוריים או באמצעות חלוקה של ערכות פנאי לבתים:

- שירותים מטעם משרד הרווחה: מינהל מוגבלויות בשיתוף עמותת אקים בנה ל-164 מסגרות דיור ברחבי הארץ תוכניות פנאי ייעודיות לתקופת המלחמה (ברלב ואח', 2023); מרכזי המשפחה שהמשרד מפעיל בימי שגרה סיפקו תוכניות פנאי והעשרה מותאמות לימי הלחימה, כגון חלוקת ערכות ליצירה והפעלת פעילויות הפגה ברשויות מקומיות שתושביהן לא פונו
- רשויות מקומיות הפעילו מגוון יוזמות פנאי והפגה. לדוגמה, עיריית רחובות הפעילה את מיזם 'מקלטים מוארים' – פעילות קהילתית פתוחה במקלטים ובמרחבים מוגנים בשכונות. הרשות הלאומית לביטחון קהילתי הפעילה את המיזם ברחובות לכלל התושבים (ללא התאמה לאנשים עם מוגבלות), ועיריית רחובות יחד עם המחלקה לחוסן קהילתי באגף החינוך התאימה מענה ייעודי למשפחות שבהן אדם עם מוגבלות; עיריית אשדוד יזמה, בין היתר, ביקורי בית חווייתיים וסדנאות לתיווך מצבים רגשיים ולשחרור פחדים דרך התעמלות ואגרוף במרחבים מוגנים

- ארגוני מגזר שלישי הציעו מגוון רחב של תכנים מקוונים. לדוגמה, עמותת אקים הפעילה את 'המתנ"ס הדיגיטלי' שבו יש ערוצי תוכן לילדים, נוער ובוגרים (בעברית ובערבית) וחילקה יותר מ-300 טאבלטים לילדים עם מוגבלות; עמותת אנוש הפעילה באופן מקוון את המרחבים החברתיים שלה '[בשותף](#)' – בהם השתתפו עד סוף נובמבר 2023 כ-2,000 איש (ברלב ואח', 2023); עמותת 'עדי בשבילכם', בשיתוף מחלקות לשירותים חברתיים באזור הדרום, חילקה 400 ערכות הפגה, מהן 200 ערכות למשפחות של ילדים עם מוגבלות מורכבת; עמותת איל"ן קיימה פעולות פנאי וסדנאות מקוונות למאות ילדים
- 2. **שירות בייביסיטר** לילדי החינוך המיוחד בימי הלחימה. לדוגמה, עמותת 'עדי בשבילכם' מפעילה, בשגרה ובחירום, את מיזם "בייביסיטר מיוחד במינו" – מאגר של סטודנטים הלומדים במסלולי החינוך המיוחד או אנשים עם נגיעה לתחום אשר מעוניינים לעבוד בתשלום כבייביסיטרים לילדי החינוך המיוחד, במטרה לסייע להורים לילדים עם מוגבלות. בדומה לכך בית איזי שפירא מפעיל מערך מתנדבים אשר מבקר בקביעות אצל משפחות שבהן ילדים עם מוגבלות ועורך איתם פעילויות פנאי והפגה.
- 3. **שירותי חינוך, תעסוקה ופנאי למפונים**. במרכזי החירום למפונים ניתנו שירותים לאנשים עם מוגבלות בגילים שונים ובתחומי חיים מגוונים, כמו תעסוקה, פנאי וחינוך. נכון למועד כתיבת מסמך זה, משרד הרווחה נתן במרכזים אלו שירותים לכ-1,000 ילדים ובוגרים, באמצעות ספקים הנותנים שירותים לאנשים עם מוגבלות בשגרה ובמימון מלא של המשרד והרשויות המקומיות; מינהל מוגבלויות, בשיתוף ובסיוע של קרן שלם, הקים מערך של פעילויות פנאי ב-60 מלונות (ברלב ואח', 2023); במינהל מוגבלויות פעלו לייצר חלופות פנאי, הפגה ותעסוקה למסגרות התעסוקה הקהילתיות עבור אנשים עם מוגבלות שעברו לאתרי המפונים; בית איזי שפירא מזמין משפחות בכלל, והורים בפרט, לעשות 'פסק זמן' במירוץ היום-יום ולהשתמש במתקנים ובכלים שנבנו בארגון לשם הפחתת חרדה ומתח ושיפור הוויסות הרגשי והתפקודי. הפעילות מיועדת למפונים ונמשכת כשלוש שעות בבית איזי שפירא, ללא עלות (הוזמי, 2023).
- 4. **נופשונים**. משרד הרווחה סיפק נופשונים של חמישה ימים לאנשים עם מוגבלות הזקוקים למענה בשעת חירום או להפגה בעקבות המצב (משרד הרווחה והביטחון החברתי, 2023); מינהל מוגבלויות דיווח כי מאז תחילת המלחמה ועד אפריל 2024 ניתן סיוע לכ-400 משפחות במימון יציאה לנופשונים ייעודיים לאנשים עם מוגבלות במסגרות מיוחדות מחוץ לאזורי העימות ובליווי בן משפחה.

2.5 מידע נגיש לשעת חירום

גורמים שונים סייעו למשפחות להבנות שגרת חירום שבמרכזה שיח מקדם, זאת באמצעות פרסום הנחיות והדרכות להתנהלות בזמן חירום המותאמות למשפחות שבהן אדם עם מוגבלות.

נותני השירות

משרד הרווחה, פיקוד העורף, ארגוני חברה אזרחית (כגון אקים והמרכז לחיים עצמאיים)

מענים שניתנים והצרכים והאתגרים שלהם ניתן מענה (מלא או חלקי), לפי רכיבי חוסן

רכיבי חוסן	צרכים ואתגרים	מענים
 שגרה וכללים	12 הדרכה לבני המשפחה בנוגע להגדרה מחודשת של שגרה וכללים	1. פרסום הנחיות על קביעת כללי התנהגות וחלוקת תפקידים
 תפיסות עולם ופרשנויות מקדמות	13 הדרכה לבני המשפחה ואנשי המקצוע בנוגע להתנהגויות ותגובות נכונות בשעת חירום	2. פרסום הנחיות על תיווך והנגשה של מצב החירום
17 הדרכה לבני המשפחה בנוגע לתיווך ומסגור של מצב החירום		

תיאור המענים

- פרסום הנחיות על קביעת כללי התנהגות וחלוקת תפקידים.** לדוגמה, המרכז לחיים עצמאיים ברשת פרסם באתר פיקוד העורף מידע והנחיות ייעודיות לזמן חירום, כגון [כיצד מומלץ לגבש שגרת חירום לילדים עם מוגבלות בתנועה](#).
- פרסום הנחיות על תיווך והנגשה של מצב החירום.** לדוגמה, גורמים שונים פרסמו הנחיות לבני משפחה ולאנשי מקצוע לשיח והסברים מונגשים ומותאמים (פישוט לשוני) עבור אנשים עם מוגבלות שכלית. כך לדוגמה, [מילון מונחים](#) שקשורים במלחמה בפישוט לשוני, כמו טרור, רצועת עזה או חייל מילואים; הסבר על [ירי רקטות וטילים](#) ומה צריך לעשות בזמן שיש ירי כזה; וכן הנחיות ל**מסירת בשורה מרה** – על מוות בקרבות או חטיפה ונפילה בשבי של קרוב משפחה, המיועדות לשימוש של אנשי מקצוע כגון רופאים, אחיות, עובדים סוציאליים וקציני נפגעים. משרד הרווחה פיתח ידע בנושא תיווך והנגשה לשעת חירום וכרסם אותו באתר המשרד (לדוגמה ['פנקסי כיס'](#) לשעת חירום הכוללים טיפים לאנשים המלווים ילדים ואנשים עם מוגבלות).

2.6 סיוע רגשי ונפשי

בעת המלחמה ניתנו לאנשים עם מוגבלות ולבני משפחותיהם שירותי סיוע רגשי ותמיכה נפשית שמטרתם שימור תפיסות עולם חיוביות ומחזקות.

נותני השירות

משרד החינוך, משרד הרווחה, ארגוני חברה אזרחית (כגון אנוש, אלו"ט, בית איזי שפירא ומרכז חוסן ע"ש כהן-האריס)

מענים שניתנים והצרכים והאתגרים שלהם ניתן מענה (מלא או חלקי), לפי רכיבי חוסן

רכיבי חוסן	צרכים ואתגרים	מענים
 שגרה וכללים	15 תמיכה רגשית במפונים עם מוגבלות בשל שינוי השגרה ומעבר לדיור חלופי	1. קווי סיוע
 תפיסות עולם ופרשנויות מקדמות	16 תמיכה רגשית בשל החמרה במצב הרגשי של האדם עם מוגבלות בעקבות המלחמה	2. תמיכה רגשית ונפשית (קצרת טווח או מתמשכת)
 הון חברתי	18 רשתות תמיכה למשפחות והשתייכות לקבוצת שווים	3. הרצאות

תיאור המענים

1. קווי סיוע

- משרד החינוך הקים מינהלת לתמיכה וסיוע לנפגעים העומדת לרשות צוותי חינוך, תלמידים והורים, לתמיכה רגשית בסוגיות חירום. קו הסיוע מאויש על ידי אנשי מקצוע מן השירות הפסיכולוגי-ייעוצי ופועל 24 שעות ביממה, 7 ימים בשבוע
- משרד הרווחה מסייע בתמיכה רגשית לאנשים עם מוגבלות ולבני משפחותיהם באמצעות שלושה זכיינים: שק"ל, אדנ"מ ומכון ארגמן. בארגונים אלו מועסקים אנשי מקצוע שעברו הכשרה ויודעים להעניק טיפול ייעודי לאוכלוסייה זו. בימי הלחימה מספקים הזכיינים מענה בשישה מרכזי טיפול, במוקדים טלפוניים, במסגרות דיור חוץ-ביתי ובבתי מלון ברחבי הארץ (משרד הרווחה והביטחון החברתי, 2023)
- ארגוני חברה אזרחית רבים התגייסו והציעו סיוע נפשי. יש מענים המיועדים לכלל האוכלוסייה וגם אנשים עם מוגבלות פונים אליהם, כדוגמת עמותת אנוש ועמותת ער"ן המעניקה מיידית עזרה ראשונה נפשית אנונימית 24 שעות ביממה. עמותות אלו פתחו בעקבות המלחמה קווי תמיכה וסיוע לקהל הרחב ולמי שחווים משבר רגשי ולבני משפחותיהם. מענים אחרים ייעודיים לאנשים עם מוגבלות ובני משפחותיהם, לדוגמה הקו הפתוח של אלו"ט, אשר מפעיל בימי המלחמה קו תמיכה במתכונת מורחבת להתמודדות עם המצב הביטחוני למשפחות של ילדים אוטיסטים

2. **תמיכה רגשית ונפשית (קצרת טווח או מתמשכת).** לדוגמה, כחלק ממערך הסיוע שהפעיל בית איזי שפירא מאז תחילת המלחמה, ניתנה התערבות רגשית ראשונית תומכת ומכילה של עד חמישה מפגשים לכל כונה. עד לאמצע נובמבר 2023 ניתן מענה כזה ל-25 מטופלים, שחלקם הורים לילדים עם מוגבלות (בית איזי שפירא, 2023); מרכז חוסן ע"ש כהן-האריס פיתח [תוכניות טיפול אונליין](#) המיועדות להורים וילדים ומטרתן ללמוד ולתרגל שיטות המסייעות לנהל תגובות לאירועים קשים כדוגמת מתקפות טרור. תוכניות הטיפול מיועדות לעבודה משותפת של ילדים והוריהם בתמיכה ובליוי של מטפלים און-ליין; סיוע רגשי ניתן גם מעמותת 'עדי בשבילכם': הקו החם, הפועל גם בשגרה, נתן מענה בתחומי התמיכה וההדרכה הנפשית. השירות אף הורחב לטיפול רגשי וניתנה הדרכת הורים מקוונת (3 מפגשים), בקדימות למשפחות מפונות.
3. **הרצאות.** השירות הפסיכולוגי-ייעוצי במשרד החינוך (אגף שפ"י) קיים [הרצאות](#) בשפות שונות להורים ולמשפחות לילדים עם מוגבלות בעת משבר בנושאים רגשיים-חברתיים, כמו התמודדות הורים במצבי חירום ותפקידם בפיתוח חוסן נפשי אצל ילדם, כלים לפיתוח חוסן וויסות רגשי של ילדים עם מוגבלות ובני משפחתם.

2.7 רכישת מיומנויות וכלים

במשך ימי המלחמה הוקנו מיומנויות וכלים למשפחות, לאנשי חינוך ולאנשי טיפול בנושא התנהלות נכונה, כגון שמירה על שגרת יום; שיח משפחתי מפרה; חלוקת תפקידים ברורה בתא המשפחתי; דרכי התמודדות עם תגובות טראומה או עם תחושות מתח וחרדה. הנושאים נקבעו על פי צרכים שעלו מן השטח. מן הראיונות עם בני המשפחה ועם אנשי המקצוע עלה כי קבלת הכלים הייתה חשובה לצורך שמירה על שגרה וקשר מיטיב בתוך המשפחה. כך לדוגמה, בקבוצת המיקוד סיפרה בת משפחה על התרומה של סדנה שבה השתתפה:

” נכנסתי לסדנה אחת, מה להגיד להורה, להגיד את האמת לא להגיד את האמת, איך לתת רוגע, ליצור שגרה... כלומר לא לפספס את המקלחת... אחרי שראיתי את הסדנה הזו אמרתי וואלה אבא רואה יותר מדי טלוויזיה, זה נתן לי כלי... איך אנחנו משדרים את המלחמה, פתאום זה שינה את המסלול של השגרות שלו ואנחנו הבנו שהפחד לא יכול לנהל אותנו... בגלל שאני קיבלתי בסדנה הזו את הלבוא ולשמור על השגרות, לייצר שגרה, זה נתן לי התודעה כלפי עצמי וכלפי ההורים שלי” (בת משפחה)

נותני השירות

משרד החינוך, משרד הרווחה, ארגוני חברה אזרחית (כגון אלו"ט, אנוש, בית איזי שפירא וקשר)

מענים שניתנים והצרכים והאתגרים שלהם ניתן מענה (מלא או חלקי), לפי רכיבי חוסן

רכיבי חוסן	צרכים ואתגרים	מענים
	איזון בין שגרת מטלות לשגרת פנאי	11 שינויים בצורכי התמיכה בשעת חירום
	12 הדרכה על הגדרה מחודשת של שגרה וכללים	
	13 הדרכה על התנהגויות ותגובות נכונות בשעת חירום	
	שגרה וכללים	14 מתן כלים לבני משפחה ואנשי מקצוע להתמודדות עם מצבים רגשיים הנובעים מהפרת השגרה
	תפיסות עולם ופרשנויות מקדמות	17 הדרכה על תיווך ומסגור מצב החירום בעקבות המלחמה
	הון חברתי	18 רשתות תמיכה למשפחות והשתייכות לקבוצת שווים
	קשר והתקשרות מיטיבים	19 קושי לשמר דינמיקה חיובית ושיח מיטיב בתא המשפחתי בשעת חירום

1. הדרכות קבוצתיות מקוונות
2. הדרכות פרטניות

תיאור המענים

1. הדרכות קבוצתיות מקוונות

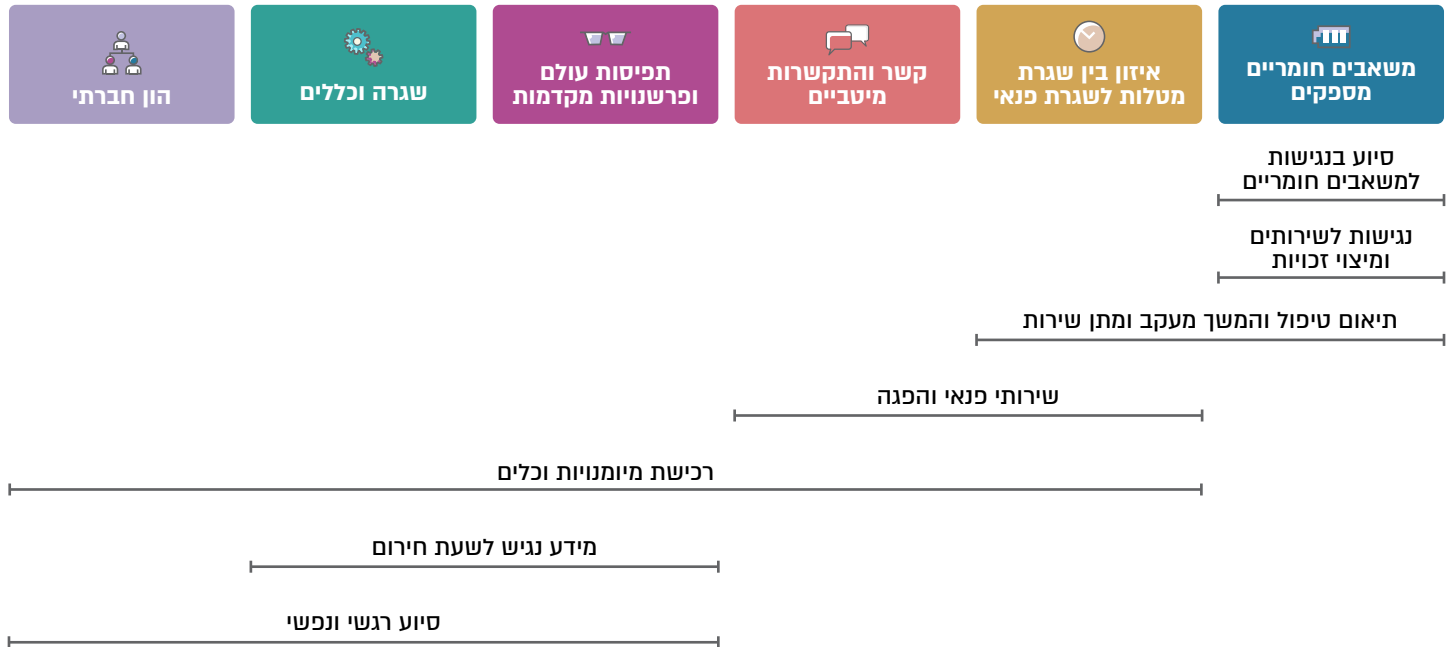
◦ משרד הרווחה התאים את תוכן ההדרכות המיועדות להורים בשגרה כך שיסייעו להם לתווך לילדים עם מוגבלות את נושא המלחמה, להעניק הנחיות לשיח עם כלל בני המשפחה ולספק מידע על התמודדות עם התנהגויות מאתגרות שהחריפו בעקבות המלחמה. נוסף על כך באתר של משרד הרווחה פורסמו [הדרכות והרצאות](#) שהועברו על ידי ארגונים המספקים שירותים לאנשים עם מוגבלות. הן יועדו למשפחות ואנשי מקצוע ונועדו לעורר שיח, להכיר התנהגויות שעלולות לבוא לידי ביטוי במצבי טראומה בקרב אנשים עם מוגבלות ולתת כלים להתמודדות מיטבית. כמו כן התקיים וובינר לבני משפחה של אנשים עם מוגבלות בנושא התמודדות עם התנהגות מאתגרת בתקופת המלחמה, והשתתפו בו 60 איש.

- משרד החינוך קיים אף הוא [הרצאות](#) למשפחות שבהן אדם עם מוגבלות להתמודדות במצבי חירום וטראומה, במגוון שפות (אמהרית, ספרדית, רוסית, ערבית ועוד). בין היתר התמקדו ההכשרות במתן כלים להורים במצב משבר. לדוגמה, התמודדות הורים במצבי חירום ותפקידם בפיתוח חוסן; התמודדות עם התנהגות מאתגרת בתקופת המלחמה.
- ארגוני חברה אזרחית העבירו הדרכות למשפחות, בעיקר להורים לילדים עם מוגבלות. לדוגמה, בית איזי שפירא פיתח מערכי הדרכה והסברה שמטרתם לסייע ליחידים ולקבוצות להחזיר את תחושת השליטה והסדר במציאות הלא שגרתית המתמשכת. מערכי הדרכה אלו, הכוללים סדנאות מקוונות וסרטוני הדרכה קצרים, גם באנגלית ובערבית, סייעו בהתמודדות עם חרדה ודחק והיו זמינים לכל מי שיש להם נגיעה אישית או מקצועית לתחום המוגבלות (בית איזי שפירא, 2023). עמותת 'קשר' העבירה [הרצאות וסדנאות](#) להקניית כלים לזוויות רגשי בזמן חרדה ומתח עבור הורים ועבור ילדיהם. כמו כן הועברו סדנאות בנושאים: ניהול התנהגות גרסיה, התקפי זעם, התנהגויות מאתגרות ובעיות שינה בקרב ילדים, והתגובה להן. גם בעמותת אלו"ט התקיימו [הרצאות](#) בנושאים מגוונים, ובהם התמודדות משפחתית בזמן מלחמה. על פי נתונים שנמסרו מן העמותה, בחודשים אוקטובר-נובמבר 2023 השתתפו בהדרכות אלו 3,228 משתתפים בזמן אמת ועוד כ-4,000 צפו בהקלטות לאחר מכן.

2. **הדרכות פרטניות.** מטרתן של הדרכות אלו הן לסייע למשפחות ולצוותים המקצועיים לשמר ולחזק את החוסן של בני המשפחה ושל האנשים עם מוגבלות עצמם, דרך הקניית מיומנויות לתגובות נכונות למצבים רגשיים בשעת חירום ויצירת תפיסות עולם ופרשנויות מקדמות, המשך בלמידת דרכי התקשרות מיטיבות בשעת חירום וכלה בהבנה ולמידה של שימוש יעיל במשאבים חומריים מספקים בתחום הכלכלי והחינוכי. לדוגמה, עמותת 'קשר' הפעילה קו סיוע למשפחות לילדים עם מוגבלות מן האוכלוסייה הערבית, מאוייש על ידי פסיכולוגיות דוברות השפה הערבית, שמטרתו לסייע לפונים בשאלות על התנהלות בתוך התא המשפחתי בשעת חירום וקביעת סדר יום בזמן המלחמה.

2.8 סיכום

מענים שניתנו וניתנים למשפחות שבהן אדם עם מוגבלות בעת מלחמת "חרבות ברזל", לפי רכיבי חוסן

3. מפתחות הצלחה, אתגרים וחסמים בעת מלחמת "חרבות ברזל" והמלצות להמשך טיוב ופיתוח של מענים המיועדים למשפחות שבהן אדם עם מוגבלות

בפרק זה יתוארו מפתחות ההצלחה אשר אפשרו את מתן המענים בשעת חירום למשפחות שבהן אדם עם מוגבלות, בצד האתגרים והחסמים שהקשו על מתן מענים מיטבי. כל מפתח הצלחה יתואר בפירוט, לאחר מכן יתוארו האתגרים והחסמים בהפעלתו ולבסוף יובאו המלצות לפיתוחו וטיובו בעת שגרה ובעיתות חירום.

3.1 המשך מעקב על ידי גורמים הנמצאים בקשר עם המשפחה בשגרה

מפתחות הצלחה

בעת משבר, חוסן בא לידי ביטוי ביכולת של משפחה לזהות את הצרכים והמענים הנדרשים לה, בידע בנוגע לדרכים שבהן אפשר לבקש אותם וביכולת של הסביבה לספק אותם. כלומר חוסן נבנה מתוך אינטראקציה חברתית (נוטמן-שורץ, 2024), והוא תלוי בהיקף הפגיעה של המשפחה וביכולת שלה להיעזר במערכות התמיכה (לסרי, 2024).

בחודשי המלחמה הראשונים נרשמה ירידה ניכרת בתמיכה משירותים שקיבלו הורים לילדים עם מוגבלות (רוט ואח', 2024). ככל שלמשפחה הייתה 'כתובת אחת' מוכרת של איש מקצוע אשר נתן מענה כולל, הן בשגרה הן בחירום, כך התאפשרו תמיכה ותכלול מענים מיטבי בשעת חירום. כמפורט בפרק המענים, המרכזים החינוכיים-טיפוליים לתלמידים כבדי שמיעה וחרשים הם דוגמה למודל שעבד היטב בשעת החירום, שכן הגורם המתכלל שלווה את המשפחה בשגרה המשיך לספק לה מענה כולל בשעת חירום, והמשפחות ידעו מהי הכתובת שאליה הן יכולות לפנות בכל עת. מחקר שנערך בשנת 2020 התמקד בעבודת קציני המחלקה לביקור סדיר בשעת חירום (תקופת מגפת הקורונה ותקופה של מתח ביטחוני בדרום) והצביע אף הוא על היתרונות בהמשך מעקב של איש מקצוע המכיר את המשפחה בשגרה (ברוך-קוברסקי וגלעד, 2023). גם פסיכולוגים חינוכיים המעניקים שירות מקצועי בימים כתיקונם בגנים, בבתי הספר ובקהילה, דיווחו כי הם מכירים מקרוב את צורכיהם של הפונים לסיוע ויודעים להתאים את המענים לשעת החירום (הסתדרות הפסיכולוגים בישראל, 2023).

אתגרים וחסמים

- הראיונות העידו על שונות רבה בתחושת החוסן והרווחה הרגשית של משפחות שבהן אדם עם מוגבלות, בין משפחות שקיבלו סיוע מגורם מתכלל ובין אלו שלא. הן משפחות הן אנשי מקצוע העידו כי ריבוי הגורמים המספקים מענה בתחומים שונים כמו בריאות, חינוך ורווחה, יצר בלבול רב בקרב המשפחות והקשה עליהן להיעזר במערכות התמיכה.
- יש מחסור בנתונים על אנשים עם מוגבלות ובני משפחותיהם. מחסור זה קיים גם בימי שגרה אך בולט במיוחד בשעת חירום. הנתונים על אוכלוסייה זו אינם זמינים או עדכניים תמיד, וזאת בשל מגוון סיבות, ובהן חוסר הכרה בתפקיד בן משפחה מטפל;

הגדרות שונות למושג המוגבלות בקרב גורמי ממשלה שונים; קשיים בביצוע מעקב ואיסוף שוטף; וחוסר תיאום בין הגורמים המספקים שירותים לאנשים עם מוגבלות ולבני משפחותיהם. עם פרוץ המלחמה עלה צורך מיידי בקיבוץ וארגון נתונים אלו לשם הספקת מענים לסיוע בשימור ובחיזוק חוסן בקרב משפחות שבהן אדם עם מוגבלות. עם זאת מלאכה זו לא הושלמה, מפני שחלק מן הגופים האמונים על מידע זה לא התפנו לספק נתונים בשל עומס מטלות בשעת החירום. גם בחלוף חמישה חודשים מאז פרוץ המלחמה (ינואר 2024), עדיין היו חסרים רישום ומעקב מוסדרים של נתונים מסוימים על ידי גופים רשמיים, כגון מספר המפונים עם מוגבלות בבתי מלון, מספר האנשים עם מוגבלות שהתפנו עצמאית, מספר הילדים עם מוגבלות שנתרו ללא מסגרת חינוך ומספר האנשים עם מוגבלות שפנו לקבל טיפול נפשי (ברלב ואח', 2023). המחסור במידע על אנשים עם מוגבלות ועל משפחותיהם פוגע כאמור ביכולת של הרשויות המקומיות ושל גורמים רשמיים אחרים לתכנן מענים ולספקם בפועל ולא מאפשר מעקב וליווי מתכלל ברמת המשפחה (איצקוביץ', 2023; ארנון-שרעבי, 2023).

- השימוש בנתוני ה'כספת הנצורה' כרוך באתגרים הקשורים באיכות הנתונים ובהגשת הסיוע בפועל. [בדין ועדת העבודה והרווחה שנעשה בכנסת בנובמבר 2023](#), דווח על קושי באיסוף נתונים ל'כספת הנצורה' מגופים שונים האחראים למתן שירות למשפחות שבהן אדם עם מוגבלות, הנובע מחוסר אחידות בהגדרות הזכאים לשירות בגופים השונים. מחסור נתונים מן הסוג הזה פוגע ביכולת להתכונן ולהיערך לשעת חירום וכמובן לפעול בחירום. מלבד זאת יש מחסור בכוח אדם שתפקידו ליצור קשר עם האנשים שפרטיהם מצויים בכספת או לספק להם סיוע.
- לא כל המשפחות שבהן אדם עם מוגבלות מוכרות על ידי המדינה. ליווי בשעת חירום התאפשר לרוב במקרים שבהם המשפחה מוכרת על ידי המדינה או הרשות המקומית, או אם היא נמצאת בקשר עם ארגון מגזר שלישי בשגרה. מן הראיונות עם אנשי המקצוע עלה כי נתוני שירותים רבים אינם מודעים למעמדם ולתפקידם המורכב של בני משפחה מטפלים. יתרה מכך, משפחות שבהן אדם עם מוגבלות אינן מכירות תמיד במעמדן הייחודי ואינן מודעות לכך שיש קבוצת שווים המתמודדת עם אתגרים דומים.

המלצות

1. **לגבש תוכנית מוסדרת לאיסוף נתונים** כדרך קבע, כדי שיתאפשר איתור של אנשים עם מוגבלות ושל משפחותיהם ותכנון ופיתוח מענים עבורם, בשגרה ובחירום.
2. **לטייב את נתוני ה'כספת הנצורה'**. תשתית נתונים דינמית ומהימנה נחוצה לשם קבלת החלטות מושכלת, יצירת פתרונות מועילים וניתוב נכון של משאבים. מערכת נתונים כזו תאפשר להרחיב את תכנונם ואת הספקתם של מענים בעיתות חירום, בהתבסס על איתור אקטיבי.
3. **לפתח מנגנון איתור** שיאפשר הגעה גם למשפחות שבהן אדם עם מוגבלות שאינן מוכרות על ידי הגורמים הרשמיים בעת חירום. לרישום בני המשפחה במערכות המספקות שירותים לאדם עם מוגבלות יכול להיות ערך מוסף חשוב בזיהויים כמי שזקוקים בעצמם לסיוע והכוונה. מומלץ שכל מערכת הספקת שירותים תבחן אם וכיצד אפשר להסתייע בפרטי הקשר של בני משפחה התומכים באדם עם מוגבלות כדי להציע להם מענים הקיימים במערכת, במערכות נוספות או בארגוני מגזר שלישי ולהנגישם עבורם. לדוגמה, קופת חולים המעדכנת את בן המשפחה על בן משפחתו עם מוגבלות תוכל גם להציע לו

שירותים הקיימים עבורו בקופה כבן משפחה מטפל או להנגיש לו מידע על מענים נוספים הפועלים מחוץ לשירותי הקופה (משרד ראש הממשלה, 2021).

4. להבנות ולהגדיר את תפקיד המתכלל והמלווה המקצועי של המשפחה בשעת חירום:

א. לזהות את אנשי המקצוע שלהם התרומה הרבה ביותר למעקב בשעת חירום, כלומר: (1) פוגשים את המשפחות 'בקו הראשון' בשגרה; (2) יש להם קשרים עם מגוון בעלי תפקידים והם מכירים את המשאבים והמענים הקיימים עבור משפחות שבהן אדם עם מגבלות

ב. לבחון את הדילמות, האתגרים והחוזקות שעומדים מאחורי מקצוע אלו התמודדו בעת מתן מענה במצבי חירום, כדי לדייק את עבודתם ולתת מענה מיטבי בעיתות חירום בעתיד

5. כאמור, חוסן תלוי ביכולת של משפחה שבה אדם עם מגבלות לזהות את העזרה שהיא זקוקה לה ובידע על הדרכים שבהן אפשר לבקש אותה. כדי להעלות מודעות של ציבור המשפחות אפשר, בין היתר, להפיץ "קטלוג מענים" בצמתים מרכזיים שבהם פוגשים בני המשפחה נותני שירותים או נציגי קהילה, ובהם מערכות ממשלתיות, קופות חולים, מעסיקים, ארגוני עובדים וארגוני מגזר שלישי (משרד ראש הממשלה, 2021). בקבוצת המיבוד המליצו בני משפחה של אנשים עם מגבלות לשווק מענים קיימים ולהנגישם לציבור הן בשעת חירום הן בשגרה (אפילו כבר בעת השחרור מבית החולים או בעת האבחון של המוגבלות).

3.2 גמישות והתאמות מבוססות מקצועיות

🔑 מפתחות הצלחה

- עיתות חירום מאתגרות את דפוסי הפעולה המוכרים בשגרה. לדוגמה, סגירתם או פינויים של מוסדות חינוך מאזורי עימות יצרו צורך מיידי בפתיחת מסגרות לימוד חדשות שייתנו מענה חינוכי וטיפולי לילדים עם מגבלות. הקמת מסגרות לימוד אד-הוק דרשה מצוותי הניהול והחינוך גמישות רבה ופעולה מחוץ לפרקטיקות המוכרות בשגרה, כגון התחלת עבודה עם ילדים עם מגבלות לפני ביצוע אינטייק וקריאת אבחונים. ההצלחה לספק מענים מורכבים בעת חירום נשענה במידה רבה על היכולת של אנשי המקצוע למצוא פתרונות גמישים ולבצע שינויים תדירות ובמהירות. כל זאת על בסיס מקצועיותם, על בסיס חשיבה משותפת רב-מקצועית ועל בסיס עבודת צוות שנקמה בשגרה.
- הגמישות לא באה לידי ביטוי רק ביישום פרקטיקות מקצועיות, אלא אף ביישום פרקטיקות בירוקרטיות. מרואיינים ממשרד החינוך והרווחה דיווחו בראיונות כי בעקבות הצורך במתן מענה מיידי לאנשים עם מגבלות ולבני משפחותיהם בזמן הלחימה, קוצרו תהליכים בירוקרטיים שהיו נוהגים בהם בשגרה, כמו פרסום מהיר יותר של מכרזים, שינוי ההיררכייה הארגונית ומתן אפשרות לקשר ישיר בין גורמים בשטח ובין גורמים בכירים וייעול מתן אישורים לפתיחת מסגרות חדשות. כך תיארה זאת מנהלת בית ספר למפונים במשרד החינוך:

”הכול נפתר בהתגייסות-על, אני בקלות מסתמסת עם גורמים שמעולם לא חשבתי שאהיה בקשר עימם”
(מנהלת בית ספר למפונים)

אתגרים וחסמים

- על אף הגמישות והיצירתיות הרבה שהפגינו הצוותים בשטח, מענה בשעת חירום דורש גיוס משאבים כלכליים, לוגיסטיים (כדוגמת איתור מקומות מונגשים פיזית להקמת מסגרות באזורים שאליהם פונו תושבי אזורי העימות) וכן כוח אדם מיומן ומקצועי. אנשי מקצוע ואנשי ציבור ברשויות המקומיות סיפרו כי יוזמות להפעלה גמישה של שירותים, כמו המשך מתן שירותי פנאי וחינוך במבנים מוגנים חלופיים או בבתים, נתקלו בקשיים בשל מחסור במשאבים, כגון כוח אדם – אנשי מקצוע ומתנדבים ומחסור במבנים זמינים או מונגשים לאנשים עם מוגבלויות שונות.
- ספקי שירות האחראים למתן מענים מטעם משרדי הרווחה, החינוך והבריאות התריעו כי אי-בהירות בנוגע למקורות התקצוב למימון מענים לשעת חירום מקשה עליהם להגמיש את מתן המענים בעת הזו, וכי בהיעדר מתווה והנחיות מוסדרות להפעלת שירותים בשעת חירום, נוצרו פערים גדולים בין רשויות מקומיות (איצקוביץ', 2023; ארנון-שרעבי, 2023; מוסקל וברויאר, 2024).
- שירותים מטעם משרד הרווחה מאופיינים גם בשגרה בגמישות מצומצמת במתן מענים, בין היתר בשל היצע ספקים מוגבל וקיומם של יותר מענים קבוצתיים ממענים מותאמים אישית. במקרים שבהם מערכת הרווחה פעלה בגמישות נוכח מצב החירום, המענה היה יעיל. דוגמה לכך היא ספקי פנאי ותעסוקה שנתנו מענה מותאם אישית בבתים פרטיים. ברם במקרים רבים המערכת לא הצליחה להתגמש, והמענה היה מצומצם ולא מותאם דיו. הגמישות לא הייתה תלויה רק באופי הספקים, אלא גם בהיעדר מדיניות: חוסר בהנחיות ברורות של משרד הרווחה בנוגע לגמישות המצופה מן הספקים והיעדר שיכוי תקציבי למתן שירותים בקהילה. לכן כמה מן הספקים הפסיקו את מתן השירותים, והדבר פגע בחוסן של המשפחות (הולר ואח', 2024).

המלצות

1. ארגונים בעלי חוסן מתאפיינים ביכולת הסתגלות, זריזות, גמישות ואלתור (להד, 2024). נראה כי חוסן זה הוא שאפשר לארגונים להעניק מענים גמישים ומותאמים למשפחות, ואלו שמרו על החוסן המשפחתי וחיזקו אותו. לכן חשוב **להרחיב את הלמידה על הקשר בין חוסן ארגוני ובין חוסן משפחתי בשעת חירום:**
 - א. לבחון את הפרקטיקות הגמישות והמונגשות לשעת חירום בשירותים שמעניקים משרדי הרווחה, הבריאות והחינוך ואת הדרך שבה הם חיזקו חוסן משפחתי. למידה ממצב החירום תאפשר הכנה למצבי חירום בעתיד, כמו גם קבלת נקודת מבט חדשה לדרכי הפעלת השירותים בשגרה
 - ב. לבחון מודלים של מתן שירות אשר יאפשרו גמישות והתאמה מרביים לצורכי האדם עם מוגבלות ולצורכי משפחתו, בעת שגרה וחירום, למשל מנגנון של תקצוב אישי (סל מענים גמיש) המלווה את האדם ומאפשר לו להמשיך לקבל שירות ומענה רציפים ולצרוך מענים מותאמים אישית
2. כדי למקסם את יכולת ההסתגלות והגמישות של נותני שירותים בשעת חירום חשוב **לגבש תוכניות פעולה לשעת חירום עבור משפחות שבהן אדם עם מוגבלות, למשל:**
 - א. להקצות משאבים ולתכנן כוח עזר של מתנדבים, במיוחד כשמסגרות חינוך, קהילה ותעסוקה אינן פועלות
 - ב. למגן מבני ציבור (כמו בתי ספר, מקומות תעסוקה ומתנ"סים) כדי שתתאפשר המשך פעילות גם בשעת חירום או בשגרת חירום ממושכת (ראו גם: פיקוד העורף ופורום ארגונים אזרחיים, 2023)

3.3 הפעלת פרקטיקות ומנגונים קיימים

מפתחות הצלחה

- ככל שהמבנה ההיררכי מסודר, מאורגן ועובד היטב בשגרה, כך אפשר היה לשמר תהליכים מקומיים וארציים בשעת חירום. לדוגמה, המענה שניתן במרכזים החינוכיים-טיפוליים לתלמידים כבדי שמיעה וחרשים בשעת החירום התבסס, בין היתר, על מנגנון השירות שפועל היטב בשגרה: מבנה מוגדר של תפקידים ותחומי אחריות, מנגנון שיח ודיווח היררכי שוטף ומפגשים בין-מקצועיים קבועים. מנגנון זה אפשר גם מיפוי מידי של כוח האדם הזמין בשעת חירום. בדומה, ד"ר הילה הדס, מנכ"לית עמותת אנוש (הדס, 2023) תיארה בכנס מטעם נציבות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות כיצד נערכו כבר ביום שבו פרצה המלחמה לשמירה על רציפות השירות באמצעות פרקטיקות ארגוניות של מיפוי והכשרה שהארגון מנסה בהם ממגוון מצבים קודמים:

” אנחנו ארגון שערך לחירום, יודע להתמודד עם חירום... להפעיל את מנגנוני החוסן, את הסדנאות, את ההכנה של הצוותים לשינוי 'מוד' עשינו מיידית, תוך כדי מיפוי היכן נמצאים האנשים בין אם הם עובדים ובין אם הם מקבלי שירות ולייצר התאמות " (ד"ר הילה הדס)

- רבים מארגוני המגזר השלישי ניצלו את המנגנונים הקיימים בשגרה לצורך הרחבת השירותים בשעת חירום, מבחינה גאוגרפית או מבחינת קהלי יעד. לדוגמה, עמותת אנוש הסבה את קו המידע לקו מידע וסיוע והנגישה אותו לקהל הרחב ובתוך כך לפניות של אנשים שמתמודדים עם קשיים רגשיים.
- לא רק מבנה מוסדר ומאורגן הוכיח את עצמו בשעת חירום, אלא אף מודלים ושיטות עבודה. מן הראיונות עם אנשי מקצוע במשרד החינוך עלה כי יישומן של שיטות עבודה שעל פיהן עובדים בבתי הספר בשגרה מסייע בהצלחת רצף הטיפול גם בשעת חירום. כך לדוגמה, 'המודל האקולוגי' הוכיח את יתרונותיו בבית ספר למפונים באילת: על פי המודל, טיפולים רפואיים ופנה-רפואיים וכן הדרכות ופעולות תיווך ניתנו לתלמידים בכיתת הלימוד שלהם ולא מחוצה לה בחללים נפרדים. על פי המודל האקולוגי, צוות הטיפול המקצועי עובד בתוך הכיתה יחד עם תומכות ההוראה והמחנכת, ובכך משמש מודל לצוות החינוך שעובד יום-יומית עם התלמידים. בשעת החירום, כאשר בית הספר למפונים באילת עובד במתכונת של משאבים מוגבלים (כמו מספר כיתות קטן מן הרגיל) והעבודה עם כלל התלמידים מתבצעת במרחב אחד, הטיפולים ניתנים בשיתוף פעולה בין כלל הצוותים וב"זרימה" יוצאת דופן. זאת בזכות הטמעת מודל זה בשגרה.

אתגרים וחסמים

- ניכר **שוני גדול בין הגופים המספקים שירותים** לאנשים עם מוגבלות ובני משפחותיהם ביכולת הפעלה של פרקטיקות ומנגנונים קיימים בעת מלחמה. יכולת זו תלויה, בין היתר, בגודל הארגון ובהיקף האוכלוסייה שניתן לה מענה בשגרה, בלכידות קהילת המשפחות שנבנתה סביב נותן השירות בשגרה ובכוח האדם המקצועי ויכולתו לעבוד ביעילות ובגמישות בשעת חירום (כפי שתואר לעיל).
- בדומה לכך, **יש שונות רבה בין רשויות מקומיות** בהיקף המענים שהן מספקות בשגרה ובחירום. שונות זו נובעת ממגוון גורמים, ובהם צמצום היקף כוח האדם בחירום ויכולות תקציביות ולוגיסטיות מוגבלות. המחסור במענים חמור במיוחד בפריפריה הגאוגרפית ובפריפריה החברתית של ישראל.

- אף שגופים רבים ניסו להרחיב את השירותים בתחום של **ליווי רגשי ונפשי** לבני המשפחה של אדם עם מוגבלות, ניכר חוסר במענה זה בכל רחבי ישראל. זאת בהלימה לחוסר הקיים בשגרה.
- הפעלתן של מסגרות חינוך, תעסוקה ודיור הופסקה בשעת החירום. מסגרות אלו הן חלק ממקורות התמיכה של המשפחות, וחמישה חודשים לאחר פרוץ המלחמה (מארס 2024) משפחות מכונות שטרם חזרו לשגרה של מסגרות תומכות חוו עומס ורמת שחיקה גבוהה במיוחד. אף שארגונים רבים נרתמו למתן מענים למשפחות בתחום של הפגה ופנאי, **למשך הזמן שבו מסגרות החינוך, התעסוקה והדיור לא פעלו הייתה השפעה מהותית על חוסן של משפחות שבהן אדם עם מוגבלות ועל תפקודן.**

המלצות

1. ארגונים בעלי חוסן מתאפיינים לא רק ביכולת הגמישות והאלתור שלהם אלא אף ביכולתם להתמיד ולשמור על תפקוד במצבי משבר (להד, 2024). לכן, במסגרת הלמידה על הקשר בין חוסן ארגוני ובין חוסן משפחתי בשעת חירום חשוב גם לנקוט צעדים אלו:
 - א. **לזהות את המבנה הארגוני ואת עקרונות העבודה** שאפשרו למשרדי ממשלה ולארגוני חברה אזרחית להתאים את שירותיהם למצב החירום ולהרחיבם ללא דיחוי
 - ב. **להגדיר מדרך הפעלה ארצי** אחיד לשעת חירום אשר יאפשר הטמעה אחידה של עקרונות העבודה שיזוהו, כדי לצמצם פערים בין רשויות מקומיות ובין קבוצות באוכלוסייה
2. **לזהות את הדומה והשוונה במנגנוני הפעילות** במרכזים המספקים שירותים מטעם משרדי הממשלה ברשויות מקומיות ובמחוזות השונים (כמו מרכזים למשפחה ומת"א) ולצמצם פערים במתן שירותים תומכי חוסן, במיוחד בקרב משפחות בפריפריה הגאוגרפית ובפריפריה החברתית בישראל
3. **לפתח ולהרחיב תוכניות הממוקדות בתמיכה רגשית, ליווי והקניית מיומנויות** למשפחות שבהן אדם עם מוגבלות שכן הן אבני בסיס לחיזוק החוסן המשפחתי בשגרה ולשימורו בעיתות חירום
4. **להיערך להפעלה מהירה של מסגרות חינוך, תעסוקה ודיור** בעיתות חירום, בין היתר על ידי תכנון מבנים מותאמים ומוגנים לחזרה מהירה לפעילות ותכנון מערך הפעלה לשעת חירום, כדי למנוע שחיקה של החוסן המשפחתי

3.4 שיתופי פעולה

מפתחות הצלחה

מצבי חירום מזמנים ריבוי אירועים שבהם גופים שונים נדרשים לפעול יחד כדי לתת מענה מיטבי לזקוקים לו. מן הראיונות עלה כי שיתופי פעולה שנבנו בשגרה תמכו במתן סיוע מיטבי בעת המשבר, ולעיתים שיתופי פעולה לנוכח המשבר פעלו טוב יותר מאשר בשגרה. לדוגמה:

- מנהלי מרכזי משפחה ומנהלי מתי"אות יצרו שיתופי פעולה כאשר הפנו את מי שביקשו לקבל שירותים לגורמים המתאימים וסייעו למשפחות בארגון המידע על השירותים המגיעים להם ועל הגורמים שאליהם אפשר לפנות כדי לקבל סיוע בשעת חירום. בתוך כך תוכננו גם מענים פרטניים עבור הפונים.
- המרכזים החינוכיים-טיפוליים לתלמידים כבדי שמיעה וחרשים סייעו להורים לילדים מפונים שמכשירי השמיעה שלהם נשכחו או ניזוקו לקבל מענה מהיר ממשרד הבריאות, בזכות קשרי עבודה שהתבססו בשגרה.
- משרד הרווחה מקיים מתחילת המלחמה "שולחנות עגולים" עם נציגי ארגוני חברה אזרחית ומשרדי ממשלה במטרה למפות את צורכיהם של אנשים עם מוגבלות ובני משפחותיהם ולגבש יחד תוכנית מענים מדויקת המושתתת על שיתופי פעולה בין גורמים המספקים שירותים. מטרת התוכנית להקל על המשפחות בעת צריכת השירותים ובכך לחזק גם את החוסן המשפחתי והנפשי.
- אנשי מקצוע בארגוני החברה האזרחית סיפרו כי מאז פרוץ המלחמה התקבלו פניות למענה שאינו באחריותם והם פנו או הפנו את הפונים אל הארגון שיכול לתת מענה (לדוגמה, בעמותת 'קשר' המספקת סיוע למשפחות שבהן אדם עם מוגבלות התקבלו בקשות לרכישת טאבלטים ללמידה מקוונת או לעזרה של בייביסיטר). ככל ששיתופי הפעולה בין הגופים היו מבוססים יותר בזמן שגרה, כך בשעת חירום אפשר היה לסייע למשפחות באמצעות פנייה מיידית לגורם הרלוונטי.

אתגרים וחסמים

- שיתופי פעולה בין גופים המספקים שירותים למשפחות שבהן אדם עם מוגבלות תלויים בגורמים שונים, כמו משאבים כלכליים ולוגיסטיים, תפיסות מקצועיות ומוטיבציה אישית של חברי הצוותים המקצועיים. בהיעדר הגדרה אחידה למנגנון שיתופי פעולה, נוצרו בשעת החירום קושי ובלבול והעמיקו הפערים באיכות והיקף השירותים שניתנו בזמן החירום בין נתני שירותים, בין אזורים גאוגרפיים ובין קבוצות באוכלוסייה.

המלצה

לטייב את שיתופי הפעולה, בין היתר באמצעות שימור שיתופי הפעולה שהתבססו בשעת החירום, וליישם הנחיה אחידה וכלל-ארצית של משרדי הרווחה, הבריאות והחינוך לגורמים המספקים שירותים למשפחות שבהן אדם עם מוגבלות.

3.5 הדרכת הצוותים המקצועיים

מפתחות הצלחה

- הדרכות וסדנאות העשרה לצוותים מקצועיים, ובהם צוותי ניהול, חינוך וטיפול, הניתנות בקביעות בשגרה תורמות תרומה ניכרת ליכולתם לפעול בשעת חירום. השקעת משאבים רבים ומגוונים, כמו שיחות אישיות, מתן תמריצים, הדרכות פרטניות ופעילויות גיבוש ורווחה, לכל אנשי הצוות המקצועי מגייסת אותם לעבודה משותפת ולנתינה. לדוגמה, מן הראיונות עלה כי ככל שצוותי חינוך מגויסים במלוא מרצם למשימותיהם בשגרה ומצוידים ביכולות מקצועיות, הם מגלים יותר מקצועיות ומסירות בעיתות חירום הדורשות גמישות יתר ומציאת פתרונות מידיים לאתגרים משתנים.
- בשעת החירום הנגישו גופים שונים הכשרות ומידע לצוותים מקצועיים כדי לסייע להם לשפר את החוסן של משפחות שבהן אדם עם מוגבלות, בין היתר על ידי יצירת שגרות חירום וחיזוק פרשנויות ותפיסות עולם מקדמות חוסן. לדוגמה, משרד החינוך איגד והפיץ [מידע וחומרים לצוותי חינוך וטיפול בחינוך המיוחד](#) בנושאי תגובות לטראומה משנית, מאגרי כ"ח (כישורי חיים) לעבודה עם צוותי החינוך ועם התלמידים לזיהוי כוחות אישיים, להרפייה וניהול מתח וחרדה ולניהול שיח נכון במרחב המוגן. תכנים אלו הותאמו גם לחרדים ולערבים. משרד הרווחה הכשיר מגוון אנשי צוות העובדים עם אנשים עם מוגבלות ובני משפחתם: 14 סדנאות בנושא התמודדות עם טראומה ומצבי משבר – בהשתתפות יותר מ-330 אנשי צוות מובילים ואנשי טיפול והדרכה. במהלכן נרכשו כלים מעשיים מותאמים להתמודדות עם טראומה ומתח של עובדים, מקבלי שירותים ובני משפחה; 4 מפגשים בנושא מסירת בשורה מרה לאנשים עם מוגבלות שכלית – בהשתתפות יותר מ-100 עובדים סוציאליים ואנשי מקצוע במחלקות לשירותים חברתיים ובמסגרות של משרד הרווחה, ובהם ניתנו כלים מעשיים לתיווך אירועי מוות או פגיעה פיזית חמורה וכן המלצות לליווי ולמתן תמיכה רגשית; וובינר בנושא ניהול מסגרות דיור בחירום וחיזוק חוסן ניהולי – בהשתתפות 100 מנהלים ואנשי צוות במסגרות דיור לאנשים עם מוגבלות; וכן וובינר בנושא התמודדות מאתגרת בחירום – בהשתתפות 90 אנשי צוות במסגרות של מינהל מוגבלויות.
- גם ארגוני המגזר השלישי פעלו למתן כלים לאנשי מקצוע, לדוגמה [מרכז החוסן ע"ש כהן-האריס](#) סיפק באתר שפ"י של משרד החינוך שירותי ייעוץ, הדרכה והכוונה מרחוק למוסדות חינוך.

אתגרים וחסמים

- פיתוח הלמידה של צוותים מקצועיים מחייב משאבים כלכליים ומשאבי זמן.
- היכולת להשתמש שימוש מושכל בכלים מקצועיים המוכרים בשגרה גם בשעת חירום מחייבת צוות מיומן ובעל יכולות מקצועיות. עם זאת גם בימי שגרה יש מחסור בכוח אדם מוכשר ומקצועי, בפרט בקבוצות באוכלוסייה הנמצאות בסיכון מוגבר לשחיקה של החוסן המשפחתי בשל חסמים בצריכת שירותים, כמו ערבים וחרדים.

המלצות

1. **להפיק לקחים ממצב החירום הנוכחי.** בחינת נקודות החולשה במתן השירותים והטיפולים במצב הלחימה הנוכחי ותכנון הכשרות עתידיות לצוותים. זיהוי נקודות אלו ועבודה עליהן בעת שגרה יאפשרו לצוותים להיות מוכנים וערוכים למצבי חירום נוספים בעתיד.
2. **להרחיב את מערך ההכשרות המקצועיות** (לדוגמה, שיטות לימוד או טיפול חדשות ומותאמות לאפיון תלמידי בית הספר) לצוותי ניהול, חינוך וטיפול במסגרות החינוך.
3. **להגדיר פרקי זמן ייעודיים** שבהם יתבצעו פעילויות רווחה וגיבוש וייערכו הכשרות והדרכות לכל השכבות המקצועיות בגוף המספק את השירות, כדוגמת בתי ספר בחינוך המיוחד ובתי ספר בחינוך הרגיל.

3.6 הדרכת בני המשפחה

מפתחות הצלחה

כמפורט בפרק המענים, בעת המלחמה ניתנו לבני משפחה של אנשים עם מוגבלות **הרצאות, הדרכות והנחיות** שמטרתן לשמר ולחזק את החוסן האישי והמשפחתי, בין היתר באמצעות יצירת שגרה וכללים להתנהלות בתא המשפחתי בעת החירום. הדרכות אלו עסקו בין היתר בתיווך מידע הקשור במלחמה, בהנחיות להתמודדות עם מתח וחרדה בזמן מלחמה, בלמידת תגובות מתאימות להתנהגויות מאתגרות בקרב ילדים וברכישת כלים להתנהלות כלכלית נכונה בשעת חירום. הספקת מענים אלו התאפשרה בזכות:

- קשר ישיר עם משפחות שבהן אדם עם מוגבלות באמצעות קווי חירום או אנשי קשר שהמשיכו להעניק שירות גם בשעת חירום
- זיהוי ואיתור צרכים שעלו פעמים רבות בשיחות עם משפחות (כמו תחומים שבהם נדרש סיוע ומעגלי הזקוקים לסיוע)
- תכנון סדנאות, הרצאות, הדרכות והנחיות שייטנו מענה לשאלות ולצרכים שעלו פעמים רבות
- הנגשת הסדנאות, ההרצאות, הדרכות וההנחיות בערוצים שונים, מקוונים או פרונטליים, ברשתות החברתיות; בפגישות פרטניות או במפגשים קבוצתיים; ובשפות שונות

אתגרים וחסמים

- מרבית השירותים הפועלים כיום ממוקדים ביעוץ, בהכוונה ובמתן מידע ותמיכה לבני משפחה של אנשים עם מוגבלות, אך לא בליווי אישי ובהקניית כלים (משרד ראש הממשלה, 2021).
- המחסור בשירותי הדרכה עבור בני המשפחה מורגש אף יותר בקרב קהלי יעד שלהם צרכים ייחודיים:
 - בני משפחה צעירים הנמצאים בשלבים של לימודים, תכנון קריירה ופיתוח זוגיות הנאלצים פעמים רבות לעכב את ההתקדמות בחיים נוכח עומס הטיפול המוטל עליהם. לבני משפחה אלו לרוב אין חברים בני גילם המתמודדים עם נסיבות דומות ויכולים לשמש מקור לשיתוף ולהתייעצות

▫ משפחות שלהן מאפיינים המשפיעים על יכולתן להתמודד עם קשיים ולספק לאדם עם מוגבלות טיפול מיטבי ותואם לצרכיו, כמו יכולת כלכלית, אזור מגורים שבו נגישות לשירותים, יכולות אדמיניסטרטיביות ומוטיבציה להתמודדות עם האתגרים הכרוכים בטיפול

המלצה

לפתח ולהרחיב תוכניות הממוקדות בליווי אישי לקהלי יעד שונים ובהקניית מיומנויות למשפחות שבהן אדם עם מוגבלות, ככלי לקידום ולשימור חוסן של המשפחות.

4. סיכום

למצבי חירום השפעה קשה על משפחות שבהן אדם עם מוגבלות. מלחמת "חרבות ברזל" הציבה בפניהן, בפני ספקי שירותים ובפני קובעי מדיניות אתגרים רבים שעלולים לשחוק את החוסן המשפחתי. בצד זאת ניכרו המאמצים של משרדי ממשלה וארגוני מגזר שלישי רבים בתחום המוגבלות למתן סיוע ומענה מהיר, חיוני וחשוב למשפחות שבהן אנשים עם מוגבלות. אלו נרתמו מיידית למציאת פתרונות ומענים מונגשים ומותאמים למגוון מוגבלויות ולמגוון צרכים בכל רחבי הארץ (ברלב ואח', 2023).

במסמך זה הוצגו מגוון המענים שניתנו בעת המלחמה למשפחות שבהן אנשים עם מוגבלות; מגוון הגורמים שחיזקו את חוסן של המשפחות; מפתחות ההצלחה החשובים בעת מתן מענה בשעת חירום; והאתגרים שיש לתת עליהם את הדעת בעת פיתוח מענים תומכי חוסן בשגרה ובחירום.

זאת ועוד, במסמך ניתנו המלצות להמשך טיוב ופיתוח של מענים, הן בשגרה הן בחירום. חשוב להעלות את המודעות של כלל ספקי השירותים לאוכלוסייה הכללית לצרכים של אנשים עם מוגבלות, כך שבעת פיתוח שירות, הוא יתוכנן מראש למתן מענה מותאם גם לצורכיהם, שכן ביצוע התאמות בדיעבד אינו מאפשר מתן מענה מיטבי.

מקורות

אורן, א. (2023, 15 בדצמבר). מדינה במשבר נפשי [פאנל בכנס]. בתוך אפרתי, י. (מנחה). כנס אנשים עם מוגבלות בחרבות ברזל – לציון היום הבינלאומי לאנשים עם מוגבלות 2023. כנס מקוון. <https://www.gov.il/he/departments/general/international-day-2023>

איצקוביץ, ה. ש. (2023, 19 בנובמבר). שירותי החינוך המיוחדים בזמן מלחמת 'חרבות ברזל'. [נייר עמדה אלו"ט לקראת ישיבת ועדת החינוך, התרבות והספורט שהתקיימה ביום 20 בנובמבר 2023]. https://fs.knesset.gov.il/25/Committees/25_cs_bg_3563912.pdf

ארנון-שרעבי, ה. (2023). נייר עמדה מטעם עמותת "אותי" לדיון בנושא מענים לילדים עם מוגבלויות בתקופת מלחמת "חרבות ברזל". הוגש לקראת ישיבת ועדת החינוך, התרבות והספורט שהתקיימה ביום 20 בנובמבר 2023 [תקציר לנייר עמדה]. אותי – עמותה ישראלית לאוטיזם. https://fs.knesset.gov.il/25/Committees/25_cs_bg_3563920.pdf

ארזי, ר., בנטל, ב. ודודוביץ, נ. (2023). בני משפחה מטפלים בישראל: ניתוח, אפיון והשפעה על שוק העבודה. מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל. [Caregivers-2023-HEB.pdf \(taubcenter.org.il\)](https://www.taubcenter.org.il/Caregivers-2023-HEB.pdf)

בכנר, י., בנד וינטרשטיין, ט. וזמיר, א. (2023). מציאות משותפת תחת איום: החוויה של אנשי צוות ואנשים מזדקנים עם מוגבלות שכלית התפתחותית בימי קורונה. מרכז מינרבה לחקר אוכלוסיות מודרות בזיקנה. אוניברסיטת חיפה. [מציאות משותפת תחת איום: החוויה של אנשי צוות ואנשים מזדקנים עם מוגבלות שכלית התפתחותית בימי קורונה - קרן שלם \(kshalem.org.il\)](https://www.kshalem.org.il)

בלנק, ר. (2023). מערך הסיוע הנפשי במלחמת חרבות ברזל: תמונת מצב ונקודות לדיון. מרכז המחקר והמידע כנסת ישראל, הוגש לוועדת הבריאות 12/11/23.

בן חי, א., בן מאיר, ע., שולמן, ק. (2021). מדריך להתמודדות בתקופות לא שגרתיות עבור אנשים עם אוטיזם ומשפחותיהם. מנהל מוגבלויות, אגף בכיר הערכה, הכרה ותכניות והמרכז לאוטיזם, האוניברסיטה העברית. https://www.gov.il/BlobFolder/reports/molsa-people-with-disabilities-people-with-autism-dealing-with-unusual-times/he/Publications_dealing-with-unusual-times.pdf

בן-שאול, נ., דרור, ק., ואינואיטוב, ר. (2024, 29 בפברואר). מדד ההכללה של אקים – השפעות המלחמה על אנשים עם מוגבלות שכלית [הרצאה בכנס]. יום העיון השנתי בתחום המוגבלות – מדיניות מחקר ופרקטיקה בנושא "מה שלומך?" מוגבלות ורווחה נפשית בימי מלחמה. בית איזי שפירא, אוניברסיטת בר-אילן וקרן שלם. רמת גן.

בר-חי, י., זיגל, מ. ולביא, ת. (2019). חוסן אישי ומשפחתי: התמודדות עם לחץ בשגרה ובחירום. ג'וינט ישראל-אשלים ומשרד הרווחה והביטחון החברתי. <https://www.thejoint.org.il/digital-library>

ברלב, ל., בכר, י., רימון-גרינשפון, ה. (2020). השפעת משבר הקורונה על אנשים עם מוגבלות. מ-186-20. מכון מאירס-ג'וינט-ברוקדייל. https://brookdale.jdc.org.il/publication/corona_impact_people_with_disabilities/

ברלב, ל., נמר-פורסטנברג, ר., בכר, י., מורן-גלעד, ל. (2021). השפעת משבר הקורונה על ילדים עם מוגבלות. מ-193-21. מכון מאירס-ג'וינט-ברוקדייל. <https://brookdale.jdc.org.il/publication/covid-effect-on-children-with-disabilities/>

ברלב, ל., גדג', נ., יאבו, מ., נגר-אידלמן, ר. ורימון-גרינשפון, ה. (2023). אנשים עם מוגבלות בישראל במלחמת "חרבות ברזל": עובדות ומספרים. מכון מאירס-ג'וינט-ברוקדייל. [Facts_and_Figures.pdf \(brookdale-web.s3.amazonaws.com\)](https://brookdale-web.s3.amazonaws.com/Facts_and_Figures.pdf)

ברלב, ל., נמר-פורסטנברג, ר. וגדג', נ. (2021). ילדים עם מוגבלות בישראל: מחקר ארצי. דמ-885-21. מכון מאירס-ג'וינט-ברוקדייל. <https://brookdale.jdc.org.il/publication/children-with-disabilities-in-israel-a-national-study/>

הדס, ה. (2024, 15 בדצמבר). מדינה במשבר נפשי. [פאנל בכנס]. כנס "אנשים עם מוגבלות בחרבות ברזל" – לציון היום הבינלאומי לאנשים עם מוגבלות 2023, מקוון. <https://www.gov.il/he/departments/general/international-day-2023>

הוזמי, ב. (2023). מערך הסיוע בחירום של בית איזי שפירא. "חרבות ברזל" – דו"ח ביניים. נדלה ב-1 במרץ 2024, מתוך [מערך הסיוע בחירום של בית איזי שפירא חרבות ברזל – דו"ח ביניים \(beitissie.org.il\)](https://beitissie.org.il)

הולר, ר., ברויאר, נ., גרינשטיין, ע. וורנר, ש. (2024, 11 בפברואר). מערכות הרוחה ואנשים עם מוגבלויות: מגבלות המערכת והמלצות ליום שאחרי המלחמה [הרצאה בכנס]. מפגש מטעם המרכז ללימודי מוגבלות בנושא אנשים עם מוגבלות בעת המלחמה וביום שאחרי. <https://www.youtube.com/watch?v=t5cmwTi0swE>

הסתדרות הפסיכולוגים בישראל. (2023). פסיכואקטואליה – מחשבות והרהורים בעת מלחמה וחירום. גיליון מס' 92, סתיו 2023. <https://www.psychology.org.il/StaticContent/magazine1223/index.html#zoom=true>

הרקוביץ-אמיר, ע. ויאבו, מ. (2023). תוכניות הכשרה ושירותים לפיתוח אוריינות דיגיטלית בקרב מלווים של אנשים עם מוגבלות – פרקטיקות מיטביות. דמ-928-23. מכון מאירס-ג'וינט-ברוקדייל. https://brookdale-web.s3.amazonaws.com/uploads/files/Heb_Report_RR-928-23.pdf

וייסבלאי, א. (2023). פעילות מערכת החינוך במלחמת 'חרבות ברזל' – תמונת מצב'. מרכז המחקר והמידע, הכנסת. https://fs.knesset.gov.il/globaldocs/MMM/4efcca59-e373-ee11-8162-005056aa4246/2_4efcca59-e373-ee11-8162-005056aa4246_11_20266.pdf

זעירא, ג. (2024). מאגר ה"כספת" על אוכלוסייה הדורשת מהרשויות המקומיות תשומת לב מיוחדת בשעת חירום. מרכז המחקר והמידע, הכנסת. https://fs.knesset.gov.il/globaldocs/MMM/2220cfec-3d7e-ee11-815f-005056aac6c3/2_2220cfec-3d7e-ee11-815f-005056aac6c3_11_20370.pdf

חוק הגנה על עובדים בשעת חירום, התשס"ו-2006. <https://main.knesset.gov.il/activity/legislation/laws/pages/lawbill.aspx?t=lawreshumot&lawitemid=145805>

הכנסת. (2023א). חדשות הכנסת – תמונת מצב העובדים הזרים בענף הסיעוד בזמן המלחמה - יו"ר הוועדה בקריאה דחופה לשר העבודה: "נדרש להקים גוף ממשלתי עבור המעסיקים הסיעודיים עם תקציבים ותקנים נפרדים". נדלה ב-1 במרץ 2024, מתוך <https://main.knesset.gov.il/news/pressreleases/pages/press07.11.23k.aspx>

הכנסת. (2023ב). חדשות הכנסת – בצל מלחמת "חרבות ברזל": דיון חירום בכנסת על הפעלת תכניות חירום ברווחה והקמת מוקד אקטיבי למניעת פוסט טראומה בקרב אזרחים. נדלה ב-1 במרץ 2024, מתוך <https://main.knesset.gov.il/news/pressreleases/pages/press16.10.23d.aspx>

להד, מ. (2024, 29 בפברואר). "הפכת מספדי למחול לי" – אבל וטראומה קולקטיבית: מאפיינים וכיווני קימום קהילות [הרצאה מכנס]. יום העיון השנתי בתחום המוגבלות – מדיניות מחקר ופרקטיקה בנושא "מה שלומך?" מוגבלות ורווחה נפשית בימי מלחמה. בית איזי שפירא, אוניברסיטת בר-אילן וקרן שלם. רמת-גן.

לסרי, ד. (2024, 29 בפברואר). התמודדות הורים לילדים עם מוגבלות במלחמת חרבות ברזל: מנגנוני ייסות רגשי והתערבויות להגברת חוסן [הרצאה בכנס]. יום העיון השנתי בתחום המוגבלות – מדיניות מחקר ופרקטיקה בנושא "מה שלומך?" מוגבלות ורווחה נפשית בימי מלחמה". בית איזי שפירא, אוניברסיטת בר-אילן וקרן שלם. רמת-גן.

מבקר המדינה. (2023). הנגשת שירותי ממשל בעידן הדיגיטלי לאנשים עם מוגבלות ולציבור שאינו משתמש במדיה הדיגיטלית. דוח שנתי של מבקר המדינה בנושא סייבר ומערכות מידע. <https://www.mevaker.gov.il/sites/DigitalLibrary/Documents/2023/2023.5-Cyber/2023.5-Cyber-102-Hangasha.pdf>

מוסקל, ר. וברויאר, נ. [מנחות]. (2024, 18 בינואר). משגרה לחירום: אנשים עם מוגבלות ברשויות מקומיות [פאנל מקוון]. המרכז ללימודי מוגבלויות וקרן שלם.

המוסד לביטוח לאומי (2016). ממדי העוני והפערים החברתיים. דוח שנתי 2015. https://www.btl.gov.il/Publications/oni_report/Documents/oni2015.pdf

מרכז טאוב. (2023, 25 בדצמבר). מלחמת 7 באוקטובר 2023 והשפעותיה על החברה והכלכלה בישראל [הודעה לעיתונות]. <https://www.taubcenter.org.il/pr/october-war-impact>

משרד החינוך. (א"ת). מטרות ויעדים. נדלה ב-3 בספטמבר 2023, מתוך <https://edu.gov.il/sites/merkaz/district-units/Children-Youth-at-Risk/absentness/Pages/the-goal.aspx>

משרד הרווחה והביטחון החברתי. (2023). מידע לאנשים עם מוגבלות ובני משפחותיהם בעקבות מאורעות "חרבות ברזל". נדלה ב-1 במרץ 2024, מתוך <https://www.gov.il/he/Departments/Guides/molasa-people-with-disabilities-iron-swords-info> [rmation?chapterIndex=2#vacationers](https://www.gov.il/he/Departments/Guides/molasa-people-with-disabilities-iron-swords-info/rmation?chapterIndex=2#vacationers)

משרד ראש הממשלה. (2021). צוות בין מגזרי בנושא בני משפחה מטפלים נוכח משבר הקורונה – מסמך מסכם. <https://caregivers.org.il/%d7%94%d7%9e%d7%9c%d7%a6%d7%95%d7%aa-%d7%a6%d7%95%d7%95%d7%aa-%d7%91%d7%99%d7%9f-%d7%9e%d7%92%d7%96%d7%a8%d7%99-%d7%9c%d7%91%d7%a0%d7%99-%d7%9e%d7%a9%d7%a4%d7%97%d7%94-%d7%9e%d7%98%d7%a4%d7%9c%d7%99/>

נאון, ד., מורגנשטיין, ב., שימל, מ. וריבליס, ג. (2000). ילדים עם צרכים מיוחדים: הערכת הצרכים וכיסויים על ידי השירותים. דמ-355-00. המוסד לביטוח לאומי וג'וינט-מכון ברוקדייל.

נגר אידלמן, ר., גדג', נ. וקורן, י. (2024). מענים חברתיים למשפחות שבהן אדם עם מוגבלות שייעודם קידום ושימור חוסן משפחתי. מכון מאירס-ג'וינט-ברוקדייל (טרם פורסם).

נגר אידלמן, ר., קונסטנטינוב, ו. וברלב, ל. (2023). מאפייניהם וצרכיהם של מטפלים לא פורמליים בישראל המטפלים באנשים עם מוגבלות ובזקנים. דמ-23-943. מכון מאירס-ג'וינט-ברוקדייל. <https://brookdale.jdc.org.il/publication/characteristics-and-needs-of-informal-caregivers-of-people-with-disabilities-and-older-adults-in-israel/>

נוטמן-שורץ, א. (2024, 29 בפברואר). מציאות משותפת ומתמשכת – טראומה, צמיחה וחוסן – מבט על מלחמת חרבות ברזל [הרצאה בכנס]. יום העיון השנתי בתחום המוגבלות – מדיניות מחקר ופרקטיקה בנושא "מה שלומך?" מוגבלות ורווחה נפשית בימי מלחמה". בית איזי שפירא, אוניברסיטת בר-אילן וקרן שלם. רמת-גן.

נמר-פורסטנברג, ר., ברלב, ל., גדג', נ. ואילי, ת. (2023). שירותים לילדים עם מוגבלות ולהוריהם: איתור צרכים, חסמים ומשאבים משפחתיים. דמ-23-951. מכון מאירס-ג'וינט-ברוקדייל. <https://brookdale.jdc.org.il/publication/services-for-children-with-disabilities-and-their-parents/>

נסים, ד. (2020). מזדקנים עם מוגבלות שכלית התפתחותית, הצוות במסגרות ואיום הקורונה. מכון טראמפ ובית איזי שפירא. <https://www.beitissie.org.il/kb/wp-content/uploads/2020/03/-----1-1.pdf>

נסים, ד. (2022). אנשים עם מוגבלות בתקופת הקורונה. מוגבלות וחברה, 1, 99-93. <https://www.beitissie.org.il/kb/wp-content/uploads/2023/02/-----93-99.pdf>

סופר-פורמן, ח., ברלב, ל. וגדג', נ. (2021). ילדים עם מוגבלות באוכלוסייה הבדואית בנגב. דמ-21-883. מכון מאירס-ג'וינט-ברוקדייל. <https://brookdale.jdc.org.il/publication/children-with-disabilities-in-the-bedouin-population-in-the-negev/>

עבאס, ע. (2011). המוכים פעמיים: האנשים עם מוגבלות בחברה הערבית בישראל. אלמנאר: העמותה לקידום אנשים עם מוגבלות בחברה הערבית בישראל.

פיקוד העורף. (2023). *ציוד למרחב המוגן לאנשים עם מוגבלות בתנועה*. נדלה ב-1 במרץ 2024, מתוך <https://www.oref.org.il/13040-21670-he/Pakar.aspx>

פיקוד העורף ופורום ארגונים אזרחיים. (2023, 28 בנובמבר). דיון מקצועי בפורום ארגונים העוסקים בתחום המוגבלויות הפיזיות והנפשיות ואזרחים וותיקים בחברה הערבית.

צ'אצ'אשווילי-בולטין, ס. ותלמי-כהן, ר. (2023). *ממלחמה למלחמה – עולים חדשים במלחמת "חרבות ברזל"*. הקריה האקדמית אונו, המכון להגירה ושילוב חברתי.

צור, ר. (2023, 15 בדצמבר). *אתגרים בזיהוי צרכים של אנשים עם מוגבלות* [פאנל בכנס]. כנס "אנשים עם מוגבלות בחרבות ברזל" לציון היום הבינלאומי לאנשים עם מוגבלות 2023. <https://www.gov.il/he/departments/general/international-day-2023>

קולר, ג. (2024, 29 בפברואר). *ילדים אוטיסטים בעת מלחמה* [הרצאה בכנס]. יום העיון השנתי בתחום המוגבלות – מדיניות מחקר ופרקטיקה בנושא "מה שלומך?" מוגבלות ורווחה נפשית בימי מלחמה". בית איזי שפירא, אוניברסיטת בר-אילן וקרן שלם. רמת גן.

רבינוביץ, מ., וייסבלאי, א. (2023). *ילדים עם מוגבלות במלחמת 'חרבות ברזל'*. מרכז המחקר והמידע, הכנסת. https://fs.knesset.gov.il/globaldocs/MMM/c48f234b-0277-ee11-8162-005056aa4246/2_c48f234b-0277-ee11-8162-005056aa4246_11_20287.pdf

רוט, ד., קרני-ויזל, י., וורבלוף, נ. ולב, ש. (2024, 29 בפברואר). *רווחה נפשית ואיכות חיים של הורים לילדים עם מוגבלות בזמן מלחמה* [הרצאה בכנס]. יום העיון השנתי בתחום המוגבלות – מדיניות מחקר ופרקטיקה בנושא "מה שלומך?" מוגבלות ורווחה נפשית בימי מלחמה". בית איזי שפירא, אוניברסיטת בר-אילן וקרן שלם. רמת גן.

שידלובסקי, ד., שבבו, י., רוזן, ב., גנטוס, נ., דאמק, מ. ופנסו, ע. (2022). *מפת ידע: פיתוח חוסן בקרב משפחות – מצגת סיכום*. מכון ERI, הג'וינט ומשרד הרווחה והביטחון החברתי. מסמך פנימי.

ששון, ע. (2024, 29 בפברואר). *צופים כני עתיד – מענים ותובנות למדיניות* [פאנל בכנס]. יום העיון השנתי בתחום המוגבלות – מדיניות מחקר ופרקטיקה בנושא "מה שלומך?" מוגבלות ורווחה נפשית בימי מלחמה". בית איזי שפירא, אוניברסיטת בר-אילן וקרן שלם. רמת גן.

Battle, D. E. (2015). Persons with communication disabilities in natural disasters, war, and/or conflict. *Communication Disorders Quarterly*, 36(4), 231-240. <https://doi.org/10.1177/152574011454598>

Gray, C. (2012). Social stories TM. In N. Grove *Using Storytelling to Support Children and Adults with Special Needs* (pp. 104-110). Routledge.

IACO (International Alliance of Carer Organizations). (2021). *Global State of Caring*. Retrieved April 29 2023 from [IACO-Global-State-of-Caring-July-13.pdf \(internationalcarers.org\)](https://www.internationalcarers.org/IACO-Global-State-of-Caring-July-13.pdf)

- Khoury, E. & Krumer-Nevo, M. (2022). Poverty in Arab-Palestinian society in Israel: Social work perspectives before and during COVID-19. *International Social Work*, 66(1), 117-129. <https://doi.org/10.1177/00208728221091125>
- Rohwerder, B. (2013). Intellectual disabilities, violent conflict and humanitarian assistance: Advocacy of the forgotten. *Disability & Society*, 28(6), 770-783. <https://doi.org/10.1080/09687599.2013.808574>
- Rolland, J. S., & Walsh, F. (2006). Facilitating family resilience with childhood illness and disability. *Current Opinion in Pediatrics*, 18(5), 527-538. doi: 10.1097/01.mop.0000245354.83454.68
- Sheridan, K., Allen, K. A., Vine Foggo, R., Hurem, A., Leif, E., & Freeman, N. (2023). Uncertainty and autism: How changing with the times is harder for some. In: Cahusac de Caux, B., Pretorius, L., & Macaulay, L. (eds), *Research and Teaching in a Pandemic World: The Challenges of Establishing Academic Identities During Times of Crisis* (pp. 195-212). Springer Nature Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-19-7757-2_13
- Tedeschi, R. G., & Calhoun, L. G. (2004). Posttraumatic growth: Conceptual foundations and empirical evidence. *Psychological Inquiry*, 15, 1-18. <https://www.jstor.org/stable/20447194>
- Yalon-Chamovitz, S. (2009). Invisible access needs of people with intellectual disabilities: A conceptual model of practice. *Intellectual and developmental disabilities*, 47(5), 395-400. DOI:10.1352/1934-9556-47.5.395
- Walsh F. (2004). Family resilience: a framework for clinical practice. *Fam Process*, 42(1), 1-18. doi: 10.1111/j.1545-5300.2003.00001.x. PMID: 12698595.
- Walsh, F. (2016). A family developmental framework: Challenges and resilience across the life cycle. In T. Sexton & J. Lebow (Eds.), *Handbook of family therapy* (pp. 30-47). Routledge.
- Werner, E. E., & Smith, R. S. (2001). *Journeys from childhood to midlife: Risk, resilience, and recovery*. Cornell University Press.
- Wolin, S.J. & Wolin, S. (1993). *The Resilient Self: How Survivors of Troubled Families Rise Above Adversity*. Villard.